

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук

Кафедра історії
Кваліфікаційна робота
Освітній ступінь – бакалавр

На тему:

«Збройні сутички на північно-східному кордоні Української держави в серпні 1918 р.»

Виконав: студент 4-го року навчання

Спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньої програми: «Історія та археологія»

Пилипенко Владислав Георгійович

Науковий керівник: Скальський В. В.,

кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України

Рецензент: Харук А. І., доктор історичних наук, професор

Кваліфікаційна робота

захищена з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«___» _____ 2022 р.

Київ - 2022

Декларація академічної доброчесності

Студента НаУКМА

Я, Пилипенко Владислав Георгійович, студент 4 р.н. навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Адреса електронної пошти: vladyslav.pylypenko@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною бакалаврська робота на тему «Збройні сутички на північно-східному кордоні Української держави в серпні 1918 р.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами

3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck. - даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Дата та підпис студента 15.06.2022

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційної роботи

Тема: «Збройні сутички на північно-східному кордоні Української держави в серпні 1918 р.»

Автор: студент 4-го р.н. освітнього ступеня – бакалавр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія та археологія»

Науковий керівник: Скальський Віталій Валерійович

Захищена: " __ " _____ 2022 р.

Короткий зміст роботи:

Робота присвячена збройному протистоянню на північно-східному кордоні Української держави в серпні 1918 р. Головною метою дослідження є опис боїв та сутичок на північно-східному кордоні Української держави в серпні 1918. В поданій роботі зроблено спробу висвітлити згадані збройні протистояння без надання переваги будь-якій зі сторін, на підставі залучення джерел усіх сторін конфлікту – української, німецької та радянської.

З метою поглибленого вивчення теми, вперше вводяться в науковий обіг окремі джерела і документи учасників конфлікту: Німецької імператорської армії, Державної варти, більшовиків. Серед них: документи військових і цивільних структур (Оперативного і Генерального штабів Української держави, звітів місцевих старост, документи більшовицьких ревкомів та штабів), тогочасна періодика (газети, що видавалися на терені Чернігівської губернії), его-джерела (полкові щоденники німецької імперської армії, спогади членів ЦВРК, більшовицьких командирів та службовців Державної варти). Також залучено історіографію, пов'язану з досліджуваною тематикою.

В роботі здійснено аналіз історіографічної складової дослідження. Розглянуто «білі плями» сьогоденних і попередніх праць з цієї тематики (узагальнення

подій, відсутність фактографічного опису). Також описано формування військових структур протиборчих сил, їх озброєння, склад, тактику, дипломатичну сторону конфлікту. Надалі здійснюється огляд протистояння на окремих ділянках північно-східного кордону Української держави в кінці липня-серпні 1918 р.

У підсумку нами відтворено хід протистояння на північно-східних прикордонних теренах Української держави в серпні 1918 р. Окремо розглянуто тактику, озброєння, штатну структуру кожної з протиборчих сторін. За підсумками дослідження можна зрозуміти складність проблематики тогочасного протистояння: існування «третьох» сил з власною стратегією виживання, тактикою, а також різниці теоретичного і практичного втілення окремих стратегем, тактичних прийомів в момент збройного зіткнення.

Зміст

Вступ.....	1
Розділ 1. Історіографія.....	4
Розділ 2. Військово-політичне становище сторін.....	12
2.1. Ситуація в нейтральній зоні між РРФСР та Українською Державою.....	12
2.2. Формування Державної варті Української держави на Чернігівщині.....	14
2.3 Структура та матеріально-технічне забезпечення пробільшовицьких загонів.....	22
2.4 Організаційна структура Німецької імператорської армії на північно-східних теренах Української держави.....	35
Розділ 3. Серпнева ескалація конфлікту	41
3.1. Плани і тактика сторін.....	41
3.2. Бойові дії в районі Хохлівки-Студенка (26 липня - 3 серпня).....	44
3.3. Спроба більшовицького наступу (8 - 21 серпня).....	53
Висновки.....	93
Список використаних джерел і літератури.....	99
Додатки.....	110
Подяка.....	112

Вступ

На початку травня німецькі війська звільнили територію Чернігівської губернії від більшовиків. Згодом ця адміністративна одиниця увійшла до складу Української держави. Задля припинення подальших сутичок між українсько - німецькими та більшовицькими військами в північно - східних межах губернії було створено «нейтральну зону» – ділянку розміром до 40 км, на якій не мала перебувати ні одна з ворогуючих сторін.

По припиненню бойових дій постало питання облаштування кордонів. Його мали вирішити в ході подальших переговорів. Північно-східні терени губернії стали місцем суперечок більшовиків та Української держави. Тимчасовий характер попередніх угод і брак компромісу примушував до пошуку нових засобів вирішення проблеми.

Більшовики готувалися до повернення втрачених теренів військовим шляхом. В межах «нейтральної зони» з'являлися збройні загони, формувався єдиний центр їх координації, відпрацьовувалися тактичні прийоми. Окрім більшовицьких підрозділів існували частини пробільшовицьких партій (есерів, анархістів) та дезертирів. Не зацікавлені в стратегічному задумі, вони здійснювали грабунки і вбивства прикордонного населення.

З кінця липня червоні та їх тимчасові союзники постійно нападали на північний терен Чернігівської губернії. А в серпні, з метою повернення втрачених земель, почали загальний наступ на прикордонні північні терени. Суперниками червоних стали новостворені охоронні підрозділи Української держави (Державна варта) та частини 41-го резервного корпусу Німецької імперської армії. Попри низку власних вад, німецькі та українські загони зірвали стратегічний план супротивника і зберегли за собою північно-східний кордон утвору.

Радянські та сучасні українські і закордонні дослідження розглядали прикордонні конфлікти на Чернігівщині як епізод більш масштабних за

значимістю подій (наприклад, виступу Миколи Кропивнянського під Ніжином). Хід таких сутичок майже не підлягав реконструкції. Не бралися до уваги організація, тактика кожної зі сторін. Низка архівних джерел, періодичних видань та сучасної історіографії так і залишилися поза увагою. У цьому полягає **актуальність** дослідження.

Об'єктом дослідження є збройне протистояння на прикордонних теренах Української держави.

Предметом дослідження є сутички на північно-східному прикордонні Української держави між підрозділами Німецької імперської армії і Державної варти та більшовиками і союзними до них силами (анархістами, есерами, дезертирами).

Метою роботи є опис збройного протистояння на північно-східних кордонах Української держави в серпні 1918 р.

В цьому дослідженні нами поставлено такі **завдання**:

- 1) Аналіз історіографії сутичок в північних повітах Чернігівської губернії в серпні 1918 р.
- 2) Розгляд політичної ситуації на північно-східному прикордонні в травні - серпні 1918 р. Огляд організаційної структури, забезпечення, логістики кожної з протиборчих сторін (Державної варти, більшовиків та їх союзників, німецьких частин)
- 3) Опис ходу збройних зіткнень на північно-східних теренах Української держави в кінці липня - серпні 1918 р.

Територіальні межі дослідження – північно - східний терен Чернігівської губернії станом на серпень 1918 р. Тобто лінія міст: Гомель – Стародуб – Новгород - Сіверський – Хутір - Михайлівський – Ямпіль – Глухів –Крупець.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють часовий проміжок від травня-червня 1918 р. (коли німецькі війська звільнили Чернігівську губернію і була створена «нейтральна зона») до кінця серпня 1918 р. (коли зазнав невдачі серпневий наступ більшовиків)

Джерельною базою праці є документи правоохоронних (Департамент Державної варти), військових (Військове міністерство, Оперативний і Генеральний штаби Української держави) та цивільних (звіти місцевих повітових та губернських старост) структур Української держави. Також залучаються документи 22-го, 41-го корпусів Німецької імператорської армії, місцевих більшовицьких ревкомів та збройних організаційних осередків (повстанських штабів). Додано матеріал тогочасної місцевої періодики («Черниговская земская газета»), фотокопії планів операцій та спогади учасників подій.

Було використано наступні **методологічні прийоми**: метод аналізу і синтезу, метод історичної реконструкції, системний метод, метод періодизації, порівняльний метод.

1. Історіографія

Дослідження конфліктів на прикордонні Української держави припало на початок 1920-их років, в час діяльності Комісії з вивчення історії Комуністичної партії та Жовтневої революції (скорочено – Істпарту). Основна мета цієї комісії полягала в ревізії попередньої «дореволюційної» схеми вивчення минулого за «білогвардійськими книжками» (тобто, літературою царських часів) і створення власного концепту історії¹.

«Піонерами» у вивченні цієї теми стали радянські історики та безпосередні учасники подій. Впродовж перших 15 років вийшло ряд брошур – «Червоное казачество. 5 лет. 1918-1923» (1923), «Первая червоная (1917-1929 гг.)» (1931) під редакцією Ільї Дубінського і Миколи Савка, «Сорок четвертая киевская дивизия» (1923). Ці роботи є скупими на матеріал і поверхово охоплюють події на прикордонні. У них просто згадуються ті чи інші бої, але без деталізованих описів². Брошури були ювілейними виданнями, переобтяженими ідеологічними формулюваннями та пафосом переможців.

Надалі проблематика прикордонних конфліктів стає однією із головних тем наукових та науково-популярних періодичних видань. «Літопис революції», що видавався впродовж 1920-1930 років, опублікував десятки статей, дотичних до теми про конфлікти на російсько-українському прикордонні у 1918 році. Найвагоміша серед них – стаття Ярослава Шелигіна «Партизанская борьба с гетьманщиной и австро-венгерской оккупацией». Зазначена праця збільшує контекст опису протистояння на прикордонні³. Детально розглядаються бої у вересні-жовтні 1918 р. Утім, попри чіткий опис окремих сутичок, переважна їх більшість (особливо, серпневі зіткнення)

¹ Клименко О.М. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. (на матеріалах УСРР): дис...канд. іст.наук: 07.00.01 / Національний університет «Киево-Могилянська академія». Київ, 2019. С. 57

² Червоное казачество. 5 лет. 1918-1923: сборник материалов по истории червоного казачества / рис. и обл. А. Мартынова. Харьков, 1923. С. 37-38

³ Шелигин Я. Партизанская борьба с гетьманщиной и австро-венгерской оккупацией. *Летопись революции*. 1928. № 6. С. 61-101

залишалася у вигляді стислих згадок. Враховуючи ідеологічну спрямованість таких видань, перебіг подій трактувався в контексті класової системи (бідне селянство і буржуї, народні месники – повстанці), а поразки більшовиків намагалися приховати чи інтерпретувати сторонніми впливами (зокрема, «підступністю» місцевих заможних класів).

Ближче до початку - середини 1930-их років можемо спостерігати зниження уваги до подій на прикордонні. Можливо, причиною стали чистки серед наукових співробітників та переорієнтація з 1930-их років на історію фабрик і заводів (зумовлена зацікавленням влади в пропаганді індустріалізації)⁴. Серед тогочасних робіт можемо виокремити два наукових доробки – «Боевая жизнь Красной армии» (1928) і незакінчений рукопис Олексія Лисняка «Новгород-Северцы» (1938). У першому випадку згадується епізод бою під Ніжином (як найбільшого в Чернігівській губернії). Проте уникається тема прикордонних сутичок⁵. Наступна праця хоч і описує протистояння під Вороб'ївкою, але за форматом є повістю, а не спогадом чи науковим дослідженням⁶.

В часи Другої світової війни (особливо, після захоплення нацистами території УРСР) тематика партизанського руху знову актуалізувалась. Радянська влада намагалась стимулювати партизанський рух на окупованих територіях у тому числі і пошуками історичних прикладів. У 1941 році вийшла друком брошура «Боевые эпизоды партизанской борьбы на Украине в 1918 году». Вона схожа за стилем на нарбок 1920-их років. У ній майже не зустрічаються епізоди сутичок на прикордонні, окрім вказівки місць боїв (наприклад, Новгород-Сіверського⁷). Видання «Отечественная война украинского народа против германских интервентов в 1918 году» приділяє

⁴⁴ Клименко О.М. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. (на матеріалах УСРР): дис...канд. іст.наук: 07.00.01 / Національний університет "Києво-Могилянська академія". Київ, 2019. С. 53

⁵ Гражданская война, 1918-1921: в 3 т. Москва, 1928. Т.1. С. 35-46

⁶ ЦДАГО України. Ф.5. Оп. 1. Спр. 384. Арк. 1-18.

⁷ Прокопенко Н. Боевые эпизоды партизанской борьбы на Украине в 1918 году. Саратов, 1942. С.21

свою увагу винятково конфлікту поблизу Ніжина. Метою цих видань є конструювання аналогій і взаємозв'язку боротьби з «німецько-тевтонськими» вторгненнями в 1756-1918 та 1941 роках. Тож не є дивним відсутність хоча б якогось опису прикордонних конфліктів.

Наступним етапом досліджень вважаємо 1957 та 1967 роки, тобто ювілейні дати/річниці жовтневої революції 1917 року. Серед тогочасних праць виокремимо дослідження Владислава Тичини «Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році» та Петра Балкового «Війна без флангів». Обидві праці мають суттєві відмінності. Перша із них є краєзнавчим дослідженням, а друга інтегрує тематику прикордонних конфліктів в контекст інших повстань на решті теренів України. У книзі Владислава Тичини спостерігаємо спробу охоплення всіх сутичок протягом літа - осені 1918 р.⁸ Наявні елементи тактики, планів більшовиків. Але надаються загальні дані сутичок (місце і результат), а не деталізований опис. В книжці Павла Балкового акцентується увага на найбільших боях на усій території УРСР. Тому, з Чернігівщиною пов'язані лише бої під Ніжином⁹.

Широким колом джерел характеризується праця Валентина Петрова «Отражение Страной Советов нашествия Германского империализма в 1918 году» (1980). Окрім документів українських більшовицьких підрозділів і політичних відділів, автор використовує документи центральних військових структур РСФСР. Водночас, проблемою вищезгаданої праці є відсутність належної уваги до серпневих прикордонних боїв. Увага надається серпневому повстанню в Ніжині. Ймовірно, з ідеологічних міркувань автор уникає невдалих для радянської сторони сутичок.

На окрему увагу заслуговують регіональні видання. Подіям на Гомельщині в серпні - грудні 1918 р. присвячена книга Євгена Диренка «Большевики Гомельщины в период Октябрьской революции и гражданской

⁸ Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році. Харків, 1959. С.82

⁹ Балковий П. Війна без флангів. Київ, 1966. С. 34

войны» (1976). Автором здійснюється аналіз основних акцій більшовиків в період серпневого повстання 1918 р. та евакуації військ Четвертного союзу. Попри деталізований опис тогочасного протистояння, книгу не оминули тодішні недоліки історіографії: брак іноземних джерел та ідеологічна упередженість.

Після падіння СРСР, українська історіографія стала наповнюватися доволі великою кількістю наукової літератури. Виокремимо декілька тематичних груп.

Перша територіально пов'язана з простором північного прикордоння Української держави, проте акцентує увагу на соціально - економічному аспекті, причинам та наслідкам державної політики на окремих теренах Української держави. Серед таких виокремимо дослідження Ірини Еткіної, Ігоря Попова¹⁰, Андреа Граціозі¹¹ та колективні монографії «Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років» і , «Війна під час миру. Збройні конфлікти в Європі після Першої світової війни 1917-1923».

До наступної категорії можна віднести праці, опосередковано пов'язані з нашою тематикою. Таким є стаття Ірини Еткіної «Селянські повстання в Чернігівській губернії у 1918 р.: причини та спрямованість» та монографія Валерія Солдатенка «В горниле революцій и войн. Украина в 1917-1920 гг.». Автори побіжно згадують прикордонні сутички, але вважають їх частиною загальноукраїнського руху опору гетьманському режиму.

До третьої групи належать видання, присвячені особливостям мілітаристики на теренах Української держави. Роботи Павла Гай-Нижника

¹⁰ Еткіна І. Земельне питання в Чернігівській губернії за часів Української держави гетьмана Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.). Література та культура Полісся: зб. наук. пр. 2005. Вип. 29. С. 152–159. Попов І. Селянський рух опору аграрній політиці гетьмана П. Скоропадського та окупаційній владі на Чернігівщині (квітень-листопад 1918 р.). Сіверянський літопис. 2009. №5. С. 18-31

¹¹ Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918 -1919 годы. Москва, 1997. С.59-94 (А також його праця «Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933»)

та Володимира Сідака¹² зацентровані на діяльності контррозвідувальних частин Української держави, а також структурі та функціях наближених до неї військових формувань (відділів Державної варти). Обидві книжки не містять опису конфліктів на території Чернігівщини за винятком Ніжинського повстання. Що є наслідком радянських наративів, де цей епізод був основною подією в історії Чернігівщини 1918 року.

Більш «проривним» є наробок історика Олександра Божка¹³. Він піднімає питання організації радянських формацій на прикордонні Чернігівщини літом - восени 1918 р. І частково торкається сутичок радянських формацій з Державною вартою і німецькими частинами в серпні 1918 р.

Інші роботи, як от статті Віктора Емельянова, Владлена Мараєва, Сергія Іллічова¹⁴ хоч і цінні для вивчення території Чернігівщини, проте не охоплюють питання конфліктів на північному прикордонні (акцентуючи увагу на найбільших зіткненнях всередині губернії) і територіально відмежовані один від одного (різні повіти Чернігівщини).

В дещо меншому масштабі ця тема отримала відгук за кордоном. Російський дослідник Валентин Ланнік у низці статей¹⁵ розглядає політичні та військові перепетії тогочасної боротьби за прикордонні території. Він вводить в науковий обіг німецькі полкові щоденники¹⁶. Це відрізняє роботу автора від

¹² Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. Київ, 2019. С.365-458. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. Київ, 1998. С. 136-231

¹³ Божко О. Повстанська армія України (осінь 1918 р.): створення, організаційна структура, склад. Український історичний журнал. 2009. №4. С. 107-129. Божко О. Формування та бойовий шлях 1 і 2-ї українських радянських дивізій (вересень 1918 - червень 1919 рр.): дис...канд.іст.наук: 07.00.02 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 1994. С. 39-100

¹⁴ Емельянов В. Нотатки про Ніжинське повстання червоних партизан: передісторія, історія, доля учасників. Ніжинська старовина, 2008. Вип.6. С. 5-20. Мараєв В. Україна, 1918: хроніка. Харків, 2020. С.146-159. Іллічов С. Автопанцирні формування Армії Української держави. Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка». 2007. № 584. С.120-125

¹⁵ Ланнік В. Первая германская оккупация на Брянщине, 1918 г. URL: <https://history.jes.su/s207987840017730-2-1/> (дата звернення: 15.04.2022). Ланнік Л. Германская интервенция на западных окраинах России в 1918 г. (на примере Брянщины). Россия и современный мир. №3. 2020. С. 23-37

¹⁶ Ланнік В. Первая германская оккупация на Брянщине, 1918 г. URL: <https://history.jes.su/s207987840017730-2-1/> (дата звернення: 15.04.2022).

інших досліджень, базованих на радянських джерелах. З іншого боку, дослідник зосереджує увагу не на збройному, а політичному протистоянні. Що створює враження декотрої «стиснутості» опису сутичок.

Досліджувана тематика отримала відображення в роботах білоруської історикіні Валентини Метлицької¹⁷. Авторку цікавить політичне протистояння на Гомельщині в серпні-грудні 1918 р. Побіжно згадуються випадки сутичок в серпні 1918 р.

В історико-документальних хроніках «Памяць», що видаються у Білорусі з 1990-их, опубліковано велику кількість архівних (переважно-радянських) документів, а також уривків зі спогадів про Чернігівщину у 1918 році. Зокрема і про російсько-українські прикордонні сутички.

Британські дослідження «Kaiserslacht 1918. The final german offensive» (1991), «The German Freikops 1918-1923» (2001) звертають увагу на Україну лише в контексті джерела військових резервів, котрі раз по раз перекидалися на лінію протистояння німців з французькими військами. А в решті робіт¹⁸ акцент направлений на більш пізні часові проміжки (лютий - квітень 1919 р.).

У монографії Влодзімежа Менджецького «Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku» розглянуто події на Чернігівщині як один із численних випадків повстань того часу. Автор згадує не тільки сутички під Ніжином, але й дійсно прикордонне зіткнення під Вороб'ївкою. Проте, помітна відсутність опису подій під цими містечками (вказуються втрати і факт сутички) і деяка дезорієнтація в географічному плані (Вороб'ївку автор плутає з сусіднім селищем Костоблід)¹⁹.

¹⁷ Метлицька В. Контрабанда, страйки, більшовики... Десять місяців української влади на Поліссі. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/19/153431/> (дата звернення: 14.04.2022). Метлицька В. Тимчасова німецька окупація та її вплив на долю східного Білоруського Полісся (березень 1918 — січень 1919 рр.).

Україна та Німеччина: міждержавні відносини: збірник наукових праць. Київ, 2018. С. 286-295. (А також праця «На паграніччы эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля (1917-1918)»)

¹⁸ Athanassiou P. Armies in Southern Russia 1918–19. Oxford, 2021. P.48

¹⁹ Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. Warszawa, 2000. St. 235

Німецький історик Пітер Ліб у статті «Приборкання повстанського руху – стратегічна дилема. Німецька окупація України 1918 року»²⁰ не згадує випадки прикордонних зіткнень на півночі Української держави, проте великої уваги надає військовій тактиці німецького війська, відносинам і способам боротьби з бунтівним населенням/більшовицькими частинами. Це може послужити базисом для пояснення конкретної поведінки/дій тої чи іншої сторони під час протистояння. З іншого боку, в статті відсутні покликання на українські архіви (ЦДАГО або ЦДАВО), що робить думку автора неповною.

Тотожною до попередньої праці є книга «*Militarismus gegen Sowjetmacht 1917 bis 1919. Das Fiasko der 1. anti sowjetischen Aggression des deutschen Militarismus*». У ній піддається аналізу психологічний стан німецьких військ в Україні²¹ та їх відносин з місцевим населенням.

Таким чином, бої на чернігівському прикордонні влітку-восени 1918 року не отримали цілісної інтерпретації ні в українській, ні у радянській історіографії. Історики розглядають соціально - економічні, мілітарні, ідеологічні аспекти ситуації, однак простого фактографічного опису цих сутичок немає.

Закордонна література схиляється до узагальнень на рівні всіх теренів Української держави, спорадично наводячи сутички на Чернігівщині як приклади більш глобальних процесів.

Загалом у літературі найчастіше згадується Ніжинське повстання. Ним охарактеризовуються всі події, що мали місце на Чернігівщині в серпні 1918 р. Причиною цьому є надмірна увага до нього з боку радянської історіографії, його присутність в довідниках, енциклопедіях та радянських комеморативних практиках. Тож, відомості про Ніжинське повстання, часто ідеологізовані та

²⁰ Окупація України 1918 року: Історичний контекст – стан дослідження — економічні та соціальні наслідки / упор. В. Дорнік, С. Карнер. Чернівці, 2009. С. 110-140

²¹ Психології німецьких військ на українських теренах присвячений розділ дослідження Габріеля Ліулевичуса (Liulevicius G. War land on the eastern front. Culture, National Identity, and German Occupation in World War I. Cambridge, 2012. P. 151-176

без належної критики, перекочували до сучасної української наукової літератури, а прикордонні збройні зіткнення, як такі, не розглядалися.

Розділ 2. Військово-політичне становище сторін

2.1 Ситуація в нейтральній зоні між РРФСР та Українською Державою

На початку лютого 1918 р. між урядами УНР, Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Османської імперії укладено Берестейську угоду. Її наслідком стала операція «Фаустшлаг» – наступ німецької, австро-угорської та української армій на війська більшовиків в Україні. Вдалося визволити усю територію УНР і навіть вийти за її межі²².

На початку травня операцію було завершено. Лінія фронту усталилась, на окремих її ділянках велися перемовини. 4 травня поблизу Коренево (зараз - Курська область) між німецькими та більшовицькими військами (в особі майора фон Розенберга та Миколая Вишневського) укладене перемир'я. Ухвалено припинити вогонь, а між військами обох сторін вперше з'явилася територія під назвою «нейтральна зона»²³. Ця ділянка була завширшки 10 км і проходила лінією Суджа – Любиміка – Коренево – Рильськ. Ні одна зі сторін не мала права її перетинати: «Вищезазначену зону не повинні переходити жодні воюючі сторони або розвідувальні патрулі з обох боків.»²⁴

На решті територій (у тому числі Чернігівщині) подібні розмежування були встановлені 12 червня, під час укладення попереднього/тимчасового договору УД і РСФСР. Обсяг «нейтральної зони» значно збільшився. Тепер він становив від 10 до 40 км завширшки²⁵.

На території Чернігівщини межа проходила наступним чином:

²² Наприклад, захоплено Путивльський, Суджанський, Білгородський, Корочанський, Рильський повіти. (Народження країни. Від краю до держави. Назва, символіка, територія і кордони України / під заг. редакцією С. Скляра. Харків, 2016. С. 223.)

²³ Там само. С. 222. ЦДАВО України. Ф.1077. Оп. 5. Спр.11. Арк.12

²⁴ «Выщезазначенную зону не должны переходить никакие сражающие или разведывательные патрули с обеих сторон» (ЦДАВО України. Ф.1077. Оп. 5. Спр.11. Арк.12)

²⁵ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. документів і матеріалів / упоряд.: О. Лупандін, та ін. Нью-Йорк, 1999. С.11

1) З боку німецьких військ: лінія Смоленичі – Стародуб – Андрійковичі – Камень – Новгород-Сіверський – Шостка – Ямпіль – Михайлівський Хутор – Глухів – Крупець і далі на Коренева.

2) З боку більшовиків: лінія Прокопівка – Каменка – Есмань – Макієвка – Погробки і далі на Суджу.²⁶

В ході подальших перемовин межа простяглася до кордонів Гомельського повіту²⁷ з виходом на Вигонівське озеро.

Такий поділ був продиктований стратегічними міркуваннями. За Українською державою закріплено а) промислові підприємства (Шосткинський пороховий завод) б) основні адміністративні центри (Стародуб, Глухів, Гомель, Новгород - Сіверський) в) головні залізничні і водні магістралі (станції Михайлівський Хутір, Ямпіль, Гомель)²⁸. Окрім того, таке місцезнаходження дозволяло контролювати комунікації, що простягалися паралельно лінії тогочасного фронту: залізничну гілку Стародуб – Хутір Михайлівський – Новгород - Сіверський – Глухів²⁹. Тобто вирішувалося питання логістики німецьких військ і частин Української держави.

Попри контроль основних центрів логістики, адміністративної влади і промисловості, така диспозиція мала свої вади. Хоч юридично і було затверджено згадану межу, проте вона існувала у якості тимчасової заміни до затвердження постійних теренів в наступних договорах. Цьому сприяв і сам тип угоди. За своєю суттю, документ був прелімінарним договором. Тобто таким, що пропонував лише проекти майбутнього вирішення проблеми, але не усталював їх тут і зараз³⁰.

²⁶ ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.43. Арк.35

²⁷ Мараєв В. Україна, 1918: Хроніка. Харків, 2020. С.103

²⁸ ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.39. Арк.32

²⁹ Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році. Харків, 1959. С.23

³⁰ Мараєв В. Україна.1918: Хроніка. Харків, 2020. С.100-102

Був ще один недолік. Питання розмежування залежало від встановлення кордонів. Які, в свою чергу, базувалися на етнографічному принципі³¹. Ця проблематика викликала найбільше дискусій в подальших переговорах. І так вирішена не була³². Кожна зі сторін інтепретувала ці межі по - своєму. Тож наближеність окремих населених пунктів до таких зон рано чи пізно призводило до збройного протистояння.

Попри юридичну сформованість «нейтральної зони», її існування тягло за собою низку проблем. Серед них: взаємні територіальні претензії стоірн конфлікту, «нічийність» території і відсутність ефективних інститутів їїконтролю (як от збройних патрулів). Таким чином створювався майданчик для діяльності певних сил. Їх спрямованість/приналежність не завжди була однозначною. І часто грала на користь тій чи іншій офіційній стороні конфлікту. Або шкодила їм обом. Про це – далі.

2.2 Формування Державної варти Української держави на Чернігівщині

Станом на серпень 1918-го року основним супротивником більшовицьких військ була Державна варта.

Створена у травні, ця поліційна організація мала контролювати ситуацію по всій території гетьманату. Безпосередньо боротьбою з більшовиками мали займатися такі його частини:

- 1) Підрозділи загальної Державної варти
- 2) «Уголовно-розыскной и осведомительный» відділи Державної варти.
- 3) Відділи прикордонної варти³³

³¹ Одного з найконтрверсійніших питань переговорів. (Там само. С. 103)

³² Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. документів і матеріалів / упоряд. О Лупандін, та ін. Нью-Йорк, 1999. С.11

³³ ЦДАГО України. Ф.5. Оп.1. Спр.146. Арк. 87

У Чернігівській губернії правопорядок підтримувала губернська загальна Державна варта на чолі з інспектором Дегтярьовим. Він, в свою чергу, підпорядковувався губернському старості Миколі Савицькому. Також формувалися відповідні підрозділи в усіх повітах. Існували кінні та піші сотні. Окрім того, у розпорядженні кожного повітового старости існували резервні (кінна або піша) сотні Державної варти³⁴. Ними, за потреби, підсилювали ті чи інші ділянки відповідальності. Склад сотень визначався місцевою владою (повітовими або губернськими старостами). Перевага надавалася місцевим офіцерам, жандармам і добровольцям³⁵. Проте могли прийматися особи, територіально не пов'язані з регіоном служби³⁶. Уся територія повітів була поділена на райони, у які об'єднувались кілька сіл. Фактично це відповідало дореволюційним поліцейським «участкам». На чолі районів та повітів стояли повітові начальники Державної варти³⁷.

Окремо існувала кордонна Державна варта. Її очолював Директор Департаменту Державної варти. Вона поділялась на кордонні та дозорчі пункти, що підпорядковувалися місцевим старостам. Штатна чисельність кордонного пункту – до 46 осіб³⁸ (серед яких вартових – до 31 чоловіка). На території Чернігівщини відомо, як мінімум, два таких пункти – в Клинцях, Хуторі Михайлівському (зараз – місто Дружба Ямпільського району Сумської області)³⁹. За умови, якби прикордонні пункти не справлялися з власною діяльністю, їх функцію виконували дозорчі пункти, розташовані в заплілі. Наприклад, такі існували коло Новобілиці (поблизу Гомеля).

Основу озброєння згаданих відділів Державної варти складало стрілецьке озброєння – гвинтівки та один-декілька кулеметів. Формувалися окремі

³⁴ Там само. Арк. 91

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп.1. Спр.34. Арк. 29. Тинченко Я. Війська ясновельможного пана гетьмана. Київ, 2014. С. 38

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп.1. Спр.34. Арк. 29.

³⁷ Там само. Арк. 86-88

³⁸ Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень - грудень 1918 р.). URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/709/7/> (дата відвідування: 25.04. 2022)

³⁹ Там само

артилерійські взводи (від однієї до декількох гармат), а також кулеметні команди з 3-5 скорострілами⁴⁰.

Ще однією структурою при Департаменті Державної Варти були “уголовно-розыскной и усведомительный” відділи. Їхня функція полягала в розслідуванні кримінальних злочинів, а також в пошуку «ворожих» елементів⁴¹. Нами було зафіксовано три найпоширеніші способи, завдяки яким вдавалося дізнаватися інформацію про супротивника:

- 1) Мережа власних агентів у ворожих частинах⁴²
- 2) Свідчення очевидців, постраждалих від діяльності більшовиків (жителі того чи іншого села, жертви нападу на торгові судна і т.п.)⁴³
- 3) Захоплені в полон більшовики/очільники банд⁴⁴

Завдяки таким методам вдавалося не тільки визначити склад ворожих частин (а також їх кількість, мотивацію і озброєння), але й діяти на упередження. Наприклад, арешт Чернігівського губернського військово - революційного комітету змусив більшовиків реорганізувати свої дії за декілька днів до «всезагального» виступу.

Проте тогочасні реалії вносили свої корективи. В першу чергу, це стосувалося чисельності підрозділів Державної варти. Формування державної варти відбувалось повільно. Дійсно, на командні посади призначалися досвідчені кадри з дореволюційних правоохоронних органів⁴⁵. З іншого боку,

⁴⁰ Тинченко Я. Війська ясновельможного пана гетьмана. Київ, 2014. С. 38
ЦДАВО України. Ф.1077. Оп. 1. Спр.40. Арк.145. ЦДАГО України. Ф.5. Оп. 1. Спр.151.
Арк. 12

⁴¹ Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень - грудень 1918 р.). URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/709/7/> (дата відвідування: 25. 04. 2022)

⁴² ЦДАГО України. Ф.5. Оп.1. Спр.106. Арк. 44

⁴³ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп. 1. Спр.89. Арк. 54

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп. 1. Спр.104. Арк. 54об

⁴⁵ Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень - грудень 1918 р.): історико-правове дослідження. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/709/8/> (дата звернення: 18.04.2022).

враховувалися не тільки знання своєї справи, але і наявність фізичних якостей. Особливо це впливало на рядовий склад частин. Наприклад, командування 41 резервного корпусу звітувало про звільнення українським начальством зі служби нижчих військових і поліційних чинів, старше 24 років⁴⁶. Історик Олександр Тимошук зазначає, що нижчі чини набиралися виключно до 30 років у віці⁴⁷. А такий опис залишив житель прикордонного селища Есмань: «Українські загони приходили до Есмані за час мого перебування чотири рази. Але що це за загони? Кажуть, набрана якась молодь.»⁴⁸

Особовий склад варти піддавався певній «політичній» перевірці (наприклад, на належність до опозиційних партій). З причини чого певна частка «неблагонадійного елемента» зникла з правоохоронних органів⁴⁹. В одному зі звітів, місцевий староста пояснював некомплект кадрів «завдяки відсутності затверджених штатів»⁵⁰. Останні надійшли аж наприкінці серпня 1918 року⁵¹.

Іншою проблемою стало фінансування Державної варти. Станом на серпень 1918-го року Генеральний штаб звітував про значну неоплату жалування рядовому складу сотень, а також про нестачу уніформи⁵².

На забезпечення варти впливала некомпетентність місцевих службовців. Одним із таких прикладів є випадок з Новгород - Сіверським повітовим

⁴⁶ Bundesarchiv-Militärarchiv. PH 6-II/18. Bl. 5. S.6

⁴⁷ Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень - грудень 1918 р.): історико-правове дослідження. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/709/8/> (дата звернення: 18.04.2022).

⁴⁸ «Украинские отряды приходили в Есмань за время моего пребывания четыре раза. Но что это за отряды ? Говорят, набранные какие-то мальцы.» (ЦДАВО України. Ф.1216 Оп.1 Спр.89. Арк.54)

⁴⁹ Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень - грудень 1918 р.): історико-правове дослідження. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/709/8/> (дата звернення: 18.04.2022).

⁵⁰ «благодаря отсутствию утвержденных штатов» (Архів Української народної республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918-1920) / упоряд. В. Кавунник. Київ, 2017. С. 230)

⁵¹ Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень - грудень 1918 р.): історико-правове дослідження. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/709/7/> (дата відвідування: 25.04. 2022)

⁵² ЦДАВО України. Ф.1077. Оп. 1. Спр.54. Арк. 7В

старостою Жадковичем. Через свою недовірливість, літній вік і відсутність досвіду в адміністративній сфері він не тільки заміщав вакантні посади недосвідченими (зате вірними йому) службовцями, але й витрачав фінансові ресурси повіту «стурбований своєю боротьбою із союзом хліборобів та комендатурою (ймовірно, німецькою комендатурою – П.В.)»⁵³:

«Жадкевич, як людина похилого віку ... з розхитаними нервами, украй дратівливий, різкий... підозрілий, до того ж, як людина, яка ніколи не перебувала на адміністративній урядовій службі, мало знайомий з тією справою, яка йому доручена... Вбачаючи інтриги проти своєї особистості, Жадкевич бачить вихід зі становища у призначенні на посади близьких та відданих йому особисто людей, анітрохи не зважаючи на те, наскільки ці люди за знаннями та досвідом своїм придатні для несення покладених на них обов'язків.»⁵⁴.

В результаті, формування хоча б якогось підрозділу (так званої «дружини») розпочалося аж у середині вересня 1918 року⁵⁵. На решті повітових діляниць (в межах одного чи декількох сіл) штат службовців значно варіювався: від 6 до 20-50 чоловік.

Різниця рівень постачання Державної варті. В певній мірі він залежав від того чи іншого географічного фактору. Повіти Чернігівської губернії (Ніжинський, Чернігівський, Конотопський, Козелецький), з меншою кількістю лісів, кращими за обробкою ґрунтами та осібним типом господарства⁵⁶, мали ліпшу забезпеченість рухомим транспортом на кшталт коней⁵⁷. Прикордонні терени (за винятком частини Глухівського повіту) були

⁵³ «озабоченный своей борьбой с союзом хлеборобов и комендатурой» (ЦДАВО України. Ф.1216. Оп. 1. Спр.78. Арк. 284)

⁵⁴ «Жадкевич, как человек преклонных лет... с расшатанными нервами, до крайности раздражителен, резок... подозрителен, к тому же, как человек, никогда не состоявший на административной правительственной службе, мало знаком с тем делом, которое ему подотвественно... Усматривая везде интриги против его личности, Жадкевич видит сход из своего положения в назначении на должности близких и преданных ему лично людей, нисколько не считаясь с тем, насколько эти люди по знаниям и опыту своему пригодны для несения возлагаемых на них обязанностей» (ЦДАВО України. Ф.1216. Оп. 1. Спр.78. Арк. 284)

⁵⁵ Там само. Арк. 284

⁵⁶ Еткіна І. Реалізація аграрної політики Гетьманату П. Скоропадського в Чернігівській губернії / Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2011. Вип. 18. С. 257

⁵⁷ ЦДАВО України. Ф.1077. Оп. 1. Спр.35. Арк. 212об. Божко О. Формування та бойовий шлях 1 і 2-ї українських радянських дивізій (вересень 1918 - червень 1919 рр.):

обмеженими в таких ресурсах, що певною мірою впливало на мобільність підрозділів.

Окрім того, харчова забезпеченість північних повітів була значно меншою за таку в південних теренах губернії. В Гомельському повіті частини Державної варти користувалися харчами від німецьких частин. На решті прикордоння – здобували такі за рахунок реквізиції у місцевого населення⁵⁸.

Постачання місцевих правоохоронних відділів мало певні особливості. Основний склад зброї був у Ніжині. Його контролювали німці. Державній варті зброю надавали лише після попередньої перевірки установами союзників. Майбутні кандидати мали прийти у штаб німецької дивізії. Там вони піддавалися медичному огляду. На кожного заводилась особова справа. Лише через тиждень - два після цієї процедури зброя надавалася до розпорядження службовця⁵⁹. За словами Пітера Ліба, частина озброєння, захопленого у більшовиків і Російської імператорської армії, використовувалася безпосередньо німецькими військами. Решта мала невизначений статус: існувала як трофей німецької армії з можливістю передачі Українській державі⁶⁰.

Подекуди були спроби корупції і наживи на місцях. Наприклад, здійснювалися продажі озброєння спекулянтам⁶¹. Окремої уваги вартий епізод з Новгород - Сіверським повітовим комендантом Коношевичем. Він постійно надсилав оперативному відділу запити щодо постачання додаткових партій кулеметів, гвинтівок та револьверів. Водночас, службовець уникав питань про кількість і місце зброї, вилученої при реорганізації або розпуску тої чи іншої

дис...канд.іст.наук: 07.00.02 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 1994. С.140

⁵⁸ ЦДАВО України. Ф.1077. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 212об.

⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп.1. Спр.89. Арк. 200

⁶⁰ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / упоряд. В. Дорнік. Київ, 2015. С.274

⁶¹Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень - грудень 1918 р.): історико-правове дослідження. URL:<http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/709/9/> (дата відвідування: 25.04. 2022)

вартової сотні⁶². Про корупцію і бездіяльність коменданта звітувало командування 41 резервного корпусу імперської армії, отримуючи скарги від місцевих харчових кооперативів⁶³.

Були випадки закупівлі вартовими зброї власним коштом⁶⁴. Від наявних фінансів у повітових старост чи начальників підрозділів залежала якість і чисельність озброєння у нижчих чинів. Наприклад, в Глухівській охоронній сотні була наявна навіть одна трюхдюймова гармата⁶⁵. А от в Суражському повіті мали гостру нестачу не тільки в артилерії, але й в скорострілах/кулематах⁶⁶.

При цьому, кожна частина Державної варти мав власну систему розподілу амуніції. Наприклад, зброєю розформованих або наявних повітових сотень доукомплектовувалися резервні підрозділи, що перебували безпосередньо при повітовому коменданті⁶⁷. Схожу преференцію спостерігаємо в оснащенні кулеметами. Кожна з резервних сотень мала хоча б декілька скорострільів системи «Максім» або «Люїс» або «Кольт». Водночас існуючі міські сотні інколи не мали і звичайної вогнепальної зброї⁶⁸. Характерно, що кадровий склад резервних підрозділів часто складався з кращих і надійніших офіцерів⁶⁹. І це відрізняло їх не тільки кількісно (зброєю), але і якісно.

⁶² ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр. 40. Арк. 181

⁶³ Bundesarchiv-Militärarchiv. RH 6-II/18. Bl. 5. S.5

⁶⁴ Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень - грудень 1918 р.): історико-правове дослідження. URL:<http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/709/9/> (дата відвідування: 25.04. 2022)

⁶⁵ ЦДАГО України. Ф.5. Оп.1. Спр.151. Арк. 12

⁶⁶ Архів Української народної республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918-1920) / упоряд. В. Кавунник. Київ, 2017. С. 292

⁶⁷ Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень - грудень 1918 р.): історико-правове дослідження. URL:<http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/709/9/> (дата відвідування: 25.04. 2022)

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп. 1. Спр.105. Арк. 440

На практиці, основне озброєння середньостатичного загону Державної варти становили рушниці Мосіна. Зрідка зустрічаються 1-5 кулеметів⁷⁰. Гармати у Чернігівській губернії мали Козелецька та Глухівська сотні⁷¹.

При повітових комендантах діяли «особые отряды», створені на волонтерських засадах, переважно з офіцерів та колишніх комбатантів. Юридично вони не були частиною Державної варти та й узагалі перебували поза правовим полем⁷². Це надавало більшої свободи дій⁷³, а також дозволяло уникати певних моральних/законодавчих пересторог щодо ворожої сторони/місцевого населення. Як зазначалося у звіті одного місцевого старости, «вони не стільки ведуть боротьбу з бандитами, скільки пригнічують місцеве населення незаконними поборами і провокують його такими вчинками»⁷⁴. Подану тезу намагався пояснити дослідник Борис Малиновський: «Прагнучи щонайскоріше розв'язатися з обтяжливою і небезпечною справою в селах та повернутись до відносно добре контрольованих міст...службовці Державної варти часто-густо діяли похапцем, перетворювали охоронні заходи на формальність...Страти і тілесні покарання часто чинили на місці»⁷⁵.

В період серпневого виступу більшовиків основні правоохоронні, розвідувальні і прикордонні функції на теренах Української держави здійснювали підрозділи Державної варти. Кожен її відділ мав власну зону контролю (райони/участки), вище керівництво (старости або інспектори), відповідне харчове забезпечення і озброєння. Залучалися досвідчені кадри. Окремо створювалася власна система розвідки.

⁷⁰ Архів Української народної республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918-1920) /упоряд. В. Кавунник. Київ, 2017. С. 249

⁷¹ Там само. С. 249

⁷² ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр. 34. Арк. 29

⁷³ Мірошніченко О. Глухів в українській революції (події 1917–1918 рр. за спогадами В. Бурятинського). Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. Глухів, 2015. Вип. 8. С. 263

⁷⁴ «они не столько ведут борьбу с бандитами, сколько угнетают местное население незаконными поборами и возбуждают его творимыми безчинствами» (ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр. 34. Арк. 29)

⁷⁵ Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / під ред. В. Лободаєва. Харків, 2017. С. 68-69

Проте створення такої структури не завжди було успішним. Підрозділам не вистачало озброєння. Існувала диспропорція в його розподіленні між окремими частинами (резервними та основними). В комплектуванні особового складу звертали увагу на політичні уподобання новобранців та їх вік. Ситуацію ускладнювала нестача коштів, компетентних кадрів, необхідних адміністративних списків, а також корупція на місцях. Окремі підрозділи (офіцерські частини) діяли поза межами уставу, призводячи до зловживань на місцях.

2.3 Структура та матеріально-технічне забезпечення пробільшовицьких загонів

Попри примусову евакуацію з України, більшовицьке керівництво не покинуло планів щодо повернення цієї території. Наприкінці квітня 1918 року в Таганрозі замість Народного секретаріату утворений «Повстанський секретаріат» (неофіційно названий «Повстанською дев'яткою»). Її особовий склад включав дев'ятьох членів, серед яких були ліві есери, більшовики та один соціал-демократ⁷⁶ (Андрій Бубнов, Володимир Затонський, Георгій П'ятаков, Микола Скрипник, Сергій Мстиславський, Афанасій Одоєвський, Євген Терлецький, Веніамін Семушкін, Микола Врублевський). Для безпосереднього керівництва діями на теренах Української держави створили Організаційне бюро. Цей орган був підзвітний Партизанській дев'ятці і входив у її склад.

Невдовзі після створення організація прийняла низку постанов. Серед них: а) відновлення діяльності місцевих більшовицьких організацій б) створення підпільних центрів на неконтрольованих і прилеглих територіях – губревкомів. Кожен з них мав контролювати так звані «райони» (зазвичай, низку повітів) в) всебічна допомога зброєю, агітаційним матеріалом, людськими ресурсами на теренах Української держави⁷⁷.

⁷⁶ Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. Київ, 2019. С.90

⁷⁷ Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році. Харків, 1959. С. 30-31

Більшовикам вдалось створити два свої осередки⁷⁸ – у Почепі (на північний - схід від Стародубу) та Гомелі. Почепська районна організація об'єднувала більшовицькі організації від Новозибківського до Глухівського повітів⁷⁹. Гомельська організація контролювала Гомельський, Добрянський, Городнянський і частину Новозибківського повіту. На місцях скупчення різних збройних угруповань почали формувати центри постачання. Через них відбувався потік зброї і людських ресурсів наукраїнську територію. На кордоні Чернігівської губернії знаходилося два таких центри: у Почепі та станції Зерново (поблизу Середини-Буди)⁸⁰. У кожному з названих містечок був наявний збройний підрозділ. Поблизу Зернового (в «нейтральній зоні») сформовано Юринівський партизанський загін під командуванням колишнього начальника робітничого загону «Арсеналу» Василя Боженка. А в Почеп була підведена регулярна сотня Червоного козацтва під командуванням Віталія Примакова. З допомогою Оргбюро ці підрозділи фінансували і постачали зброю на непідконтрольні більшовикам терени⁸¹.

З кінця червня - початку липня 1918 р. з'явилися перші прояви неадекватності цієї системи. В першу чергу, виявилася нестача у військових та політичних кадрах на ворожих територіях. Загони Василя Боженка та Віталія Примакова не мали змоги задовольняти наявні потреби. В одному зі звітів Гомельської партійної організації йшла мова про низку партизанських загонів, «котрі створюються селянами без керівників»⁸². Надаючи ресурси більшовицьким осередкам на теренах Української держави, Оргбюро менше звертало увагу на підрозділи «нейтральної зони». Командувач 1-ої повстанчої дивізії, Володимир Ауссем зазначав, що про більшість таких загонів «центральні українські (тобто – радянські українські – П.В.) організації

⁷⁸ На території, підконтрольній більшовикам і німецькою армією/Державною вартою

⁷⁹ Тичина В. Борьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році. Харків, 1959. Ст. 30-31

⁸⁰ Петриковський С. В «нейтральній зоні» влітку 1918 року. Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. Київ, 1958. С. 461, 165

⁸¹ Петров И. Непокорившиеся кайзеровскому нашествию. Москва, 1988. С.117

⁸² «которые создаются крестьянами без руководителей...» (Там само. Ст.126)

нічого не знали»⁸³. Та й самі загони «теж нічого не знали про існування центральних українських організацій»⁸⁴.

У липні 1918 року між лівими есерами та більшовиками стався розкол. Ліві есери прагнули створити міжпартійний Генеральний штаб повстання. Більшовики їм у цьому відмовляли. Як і не дозволяли лівим есерам створювати та відправляти на українську територію власні загони⁸⁵. Врешті-решт, останні створили окремий «Комітет 16-ти» і вийшли зі складу Партизанського бюро.

У липні «Повстанчу дев'ятку» реорганізовано у Центральний Військово-Революційний Комітет, що складався виключно з більшовиків⁸⁶. На базі місцевих повітових і губерньських партійних організацій створювалися військово-революційні комітети зі штабами⁸⁷. Більшого значення набули прикордонні райони на кшталт Чернігівщини. До порубіжних підрозділів (Юринівського загону, сотні Червоного козацтва), за спогадами Сергія Петриковського, почали приїжджати члени ЦК і ЦВРК⁸⁸, з більшовицького центру сюди ж спрямовані досвідчені офіцери (Григорій Барабаш, брати Лугінці). Залучался і місцеві ресурси. У складі Червоного козацтва відновлений Новгород - Сіверський загін Червоної гвардії (командувач – Тимофій Черняк), що брав участь у весняних боях з німецькими військами⁸⁹. На станціях зерново і Брянськ сформовано нову базу (склад) постачання

⁸³ «центральные украинские организации ничего не знали» (Ауссем В. К истории повстанчества на Украине. *Літопис революції*. 1926. №5. С. 9)

⁸⁴ «тоже ничего не знали о самом существовании центральных украинских органов» (Там само. С. 9)

⁸⁵ Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. Київ, 2019. С. 376

⁸⁶ Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році. Харків, 1959. С. 52

⁸⁷ Там само. С.52

⁸⁸ Петриковський С. В «нейтральній зоні» влітку 1918 року. Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. Київ, 1958. С. 165

⁸⁹ Петриковський С. В «нейтральній зоні» влітку 1918 року. Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. Київ, 1958. С.164. Октябрь на Брянщині. Сборник документов и воспоминаний / под ред. А Иванюты. Брянск, 1957. С. 239-240

озброєнням⁹⁰. Врешті-решт, з'явилися накази по районах, щодо структури кожної бойової одиниці. Фактично, із цими змінами і зустріли повстання підрозділи «нейтральної зони».

За наказом по Району Чернігівської і частини Полтавської губерній від 25 липня 1918 року штатна структура кожного загону мала базуватися на системі рота – батальйон – полк⁹¹. Забезпечення підрозділу мало відбуватися за схемою «всі доходи на місцях»⁹². За аналогічним принципом набирался людський ресурс – добровольців мали мобілізувати місцеві партійні комітети⁹³. Основною зброєю цих загонів мали бути гвинтівки та кулемети (наприклад, знайомі нам «Льюїси»⁹⁴). За звітами Чернігівського губерньського, старости, приблизна їх кількість могла становити від одного скоростріла до однієї кулеметної команди (5-7 штук)⁹⁵. Найбільш забезпеченими були загони, що становили ядро наступального угруповування і знаходилися поблизу основних пунктів постачання. Наприклад, таким був Юринівський загін під командуванням Василя Боженка, що знаходився поблизу Зерново, або сотня Червоного козацтва, котра мала власний відділ постачання, оскільки була регулярною частиною⁹⁶. В останньому підрозділі кількість кулеметів в декілька разів переважала середньостатичну по інших загонах: до 20 скорострілів систем «Льюїс» і «Максім»⁹⁷. Загін Демидова, що діяв на межі з Гомельським повітом, отримував зброю з Брянських складів⁹⁸ і мав по одній

⁹⁰ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр. 1137. Арк. 15. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918–1922) /упоряд. В. Кавунник. Київ, 2018. С. 119

⁹¹ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр. 119. Арк. 10

⁹² «все доходности с мест...» (Романченко Ю. З партизанського руху в «невтральній зоні». *Літопис революції*, 1929. №5-6. С. 218)

⁹³ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп. 1. Спр.119. Арк. 6

⁹⁴ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп. 1. Спр.119. Арк. 43

⁹⁵ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.119. Арк. 12. ЦДАВО України. Ф.1216. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 18об. ЦДАВО України. Ф.1077. Оп. 1. Спр.54. Арк. 9

⁹⁶ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1256. Арк. 61

⁹⁷ Червоное казачество: 5 лет, 1918-1923: сборник материалов по истории червоного казачества / вступ. Г. Петровского. Харьков, 1923. С. 36

⁹⁸ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918–1922) / упоряд. В. Кавунник. Київ, 2018. С.119

гвинтівці і понад 150 патронів на кожного з 400 чоловік його загону. І навіть декілька ручних гранат⁹⁹. Проте у підрозділах було майже відсутнє важке озброєння. Це, ймовірно, можна пояснити нестачею часу на повноцінне розгортання складського резерву (враховуючи постання складів тільки в липні 1918 р.), а також секретністю діяльності в контексті договору з Німеччиною та Українською державою.

Інакший стан справ був в решті більшовицьких підрозділів. Як згадує Юрій Романченко, на весь Дмитрівський загін (декількасот осіб) в Новгород-Сіверському повіті лічилося 40 гвинтівок і 8 ящиків набоїв. Та й ті отримані від Василя Боженка в Зернові¹⁰⁰. Іван Салай, командир Шептаківського загону в Новгород-Сіверському повіті, згадував про недостатню кількість наявної зброї. За його свідченнями, «деяка частина загонів була озброєна зброєю, яку принесли солдати з фронту імперіалістичної війни, але її було замало»¹⁰¹. Навіть після надання озброєння з території РСФСР, «партизанські загони поповнювали своє бойове спорядження зброєю, захопленою у боях із німецько-гайдамацьким військами»¹⁰². Про такий аспект, як артилерія, взагалі не згадувалося.

Ймовірно, на стан речей впливали наступні фактори. Перший з них – складність переміщення зброї на прикордонні терени Української держави. Як зазначав Іван Салай, кожен із возів, в котрому перевозили зброю, обов'язково проходив через пости Державної варти та німецьких військ¹⁰³. Перевізникам довелося створювати різні приводи для пропуску на зайнятий німцями терен.

Не менш важливим був фактор кількості. Під час серпневого повстання чисельність наявних загонів значно збільшилася. Підрозділ Юрія Романченка

⁹⁹ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр. 89. Арк.18об

¹⁰⁰ Романченко Ю. З партизанського руху в «неутральній зоні». *Літопис революції*, 1929. № 5-6. С. 218

¹⁰¹ «некоторая часть отрядов была вооружена оружием, которое принесли солдаты с фронта империалистической войны, но его было недостаточно.» (ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1188. Арк. 3)

¹⁰² «партизанские отряды пополняли свое боевое снаряжение оружием, захваченным в боях с немецко-гайдамацким войсками» (Там само. Арк. 3)

¹⁰³ Там само. Арк. 3а

за останні півмісяця (середина липня - початок серпня) зріс з 30-40 членів до 300-600 осіб¹⁰⁴. Враховуючи цю тенденцію, не дивно, що склади у Зерново чи Брянську не витримували такого потоку заявок.

Розглянемо питання люського ресурсу більшовицьких загонів. Можемо виокремити декілька джерел постачання:

- 1) Колишні частини підрозділів «завіси»
- 2) Населення прикордонних ділянок, контрольованих німецькими військами / жителі «нейтральної зони».

При відступі з території УНР більшовики залишали після себе «завісу». Це були переформатовані більшовицькі підрозділи, перед якими ставились оборонні завдання. Вони складались з регулярних бойових одиниць та місцевих партизанських підрозділів¹⁰⁵. Попри гірше матеріальне забезпечення¹⁰⁶, моральний стан таких частин був вищий. Це досягалось, в першу чергу, близькістю до рідних місць¹⁰⁷, а також наявністю досвідчених командирів¹⁰⁸. Такі формування мали власну структуру: взвод/команда – рота – батальйон¹⁰⁹. Серед бойових з'єднань можемо відзначити:

¹⁰⁴ Романченко Ю. З партизанського руху в «невтральній зоні». *Літопис революції*, 1929. №5-6. С. 220

¹⁰⁵ Стрекалов И. Создание войск завесы (февраль-май 1918 года). Исторический очерк. Москва, 2001. С. 9-11

¹⁰⁶ Частково зброя надавалася з Петрограда, але в більшій мірі – здобувалася власними силами. (Стрекалов И. Создание войск завесы (февраль-май 1918 года). Исторический очерк. Москва, 2001. С.9. Егорьев В. Из жизни Западной завесы / Гражданская война, 1918-1921. в 3 т. Москва, 1928. Т.1. С. 239, 243. Октябрь на Брянщине. Сборник документов и воспоминаний / под ред. А.Иванюты. Брянск, 1957. С. 239)

¹⁰⁷ Егорьев В. Из жизни Западной завесы / Гражданская война, 1918-1921. в 3 т. Москва, 1928. Т.1. С. 236

¹⁰⁸ Офіцерів колишньої Російської імперської армії (так званих «воєнспеців») або місцевих ватажків, котрі мали досвід сутичок з німецькими військами. (Війна під час миру. Збройні конфлікти в Європі після Першої світової війни 1917–1923 / під ред. Р. Гарварта, Дж. Хорна. Київ, 2020. С.145. Каминский В. Выпускники Николаевской Академии Генерального Штаба на службе в Красной Армии. Санкт-Петербург, 2011. С. 280-294)

¹⁰⁹ Егорьев В. Из жизни Западной завесы / Гражданская война, 1918-1921. в 3 т. Москва, 1928. Т.1. С. 235. Октябрь на Брянщине. Сборник документов и воспоминаний / под ред. А.Иванюты. Брянск, 1957. С. 239

- 1) Трубчевський партизанський батальйон, у складі якого входили загін червоної гвардії з Новгород - Сіверська (згодом рота під командуванням Тимофія Черняка) та Трубчевський революційний загін¹¹⁰.
- 2) Дніпровський партизанський загін (колишній партизанський загін села Поболово), переформований в районі Лищичі-Кустичі-Найтоповичі (поблизу Унечі)¹¹¹.
- 3) Сновський партизанський загін під командуванням Миколи Щорса (певний час був приписаний до регулярного полку імені Леніна)¹¹²
- 4) Брянський кінний розвідувальний загін, сформований на базі Новоладожського загону армії Сіверса (діяв в Гомельському повіті у складі одного з партизанських з'єднань)¹¹³.

З зупинкою німецького наступу і укладенням перемир'я утримання таких частин, враховуючи невеликий бюджет штабу «завіси»¹¹⁴, ставало не вигідним. Врешті-решт, більшість з них розпустили¹¹⁵.

У липні більшовики повернулись до ідеї партизанських загонів на території України. У Новгород – Сіверський повіт прибув політрук сотні Червоного козацтва, Всеволод Довнар - Запольський. Він заново зібрав

¹¹⁰ Трубчевск в годы Первой мировой войны. URL: http://bibltrib.narod.ru/index/trubchevsk_v_gody_pervoj_mirovoj_vojny/0-106 (дата звернення: 18.04.2022).

¹¹¹ По следам 1-го Богунского полка. Список личного состава. URL: <http://www.radimich.narod.ru/history2.htm> (дата звернення: 18.04.2022).

¹¹² Борьба за победу радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни / редкол. А. Левенко та ін. Чернігів, 1958. С. 86

¹¹³ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918–1922) / упоряд. В. Кавунник. Київ 2018. С.62

¹¹⁴ Там само. С.238

¹¹⁵ Стунгур Г. Герой громадянської війни – Тимофій Черняк. Київ, 1961. С. 34-35. Герасимов Е. Жизнь Николая Щорса. Москва, 1956. С. 134

особовий склад Новгород-Сіверського загону Тимофія Черняка¹¹⁶. Почалося укріплення підрозділів завдяки населенню прилеглих сіл. В підрозділ Тимофія Черняка влилися жителі села Буда - Вороб'ївська та Очкине¹¹⁷. Аналогічні події відбулись і в Дніпровському партизанському загоні. Літом до нього влилося від 96 до 300 жителів з Лишичів і Кустичів (поблизу Унечі)¹¹⁸.

Ще навесні у складі Окремої армії Ремньова діяли матроські загони анархістів під командуванням Беретті та Циганка¹¹⁹. Вони відзначилися грабежами таких міст як Новгород - Сіверськ, Шостка, Глухів. Після стабілізації фронту тільки декілька загонів цього угруповування (Московський загін Лапідуса і Чернігівський загін Порадіна) погодилися утримувати відповідну ділянку¹²⁰ лінії розмежування. Усі інші підрозділи більшовики реорганізували і почали арештовувати¹²¹ – з причини грабунків і частого невиконання наказу.

Деяким загонам вдалося уникнути покарання. Матроси-анархісти з армії Ремньова¹²² «осіли» в «нейтральній зоні»¹²³. Серед них найбільш відомим став загін анархістів - комуністів під командуванням Шуби¹²⁴. Постійним місцем його дислокації стало містечко Дубовичі. За свідченнями голови Глухівської кооперативної спілки, Олексія Бочарнікова, район діяльності загону «був відомий під назвою «Дубовицької республіки», оскільки Шуба не підкорявся ні Радянській, ні білогвардійській владі.»¹²⁵.

¹¹⁶ Петриковський С. В «нейтральній зоні» влітку 1918 року. Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. Київ, 1958. С.163

¹¹⁷ Стунгур Г. Герой громадянської війни – Тимофій Черняк. Київ, 1961. С.40-41

¹¹⁸ По следам Богунского полка. Список личного состава. URL: <http://www.radimich.narod.ru/history2.htm> (відвідування: 28.04.2022)

¹¹⁹ Соловьев Ю. Афонина армия. Брянск, 2020. С.184, 215

¹²⁰ Там само. С.218, 224

¹²¹ Там само. С.221-222

¹²² Там само. С.253

¹²³ ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.54. Арк. 9. ЦДАВО. Ф.1216. Оп. 1. Спр.104. Арк.176

¹²⁴ Раніше перебував під командуванням загону матроса Циганка. (Мірошніченко О. Глухів в українській революції (події 1917–1918 рр. за спогадами В. Бурятинського). Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. Глухів, 2015. Вип. 8. С. 259)

¹²⁵ «был известен под названием «Дубовической республики», так как Шуба не подчинялся ни Советской, ни белогвардейской властям.» (Мірошніченко О. Спогади О.М.

З Москви та Петрограда у нейтральну зону прибували загони червоногвардійців. Утім, серед них була надто слабка дисципліна. Вони відмовлялись вирушати на фронт. Показовий випадок з підрозділом анархістів Петра Сансо. Прибувши до Брянську з Москви в квітні 1918 року, вони відмовилися йти на фронт. Натомість загін наклав контрибуцію на мешканців Клинців, Брянська та Унечі. Врешті, підрозділ повернувся у Москву¹²⁶. Ще одним прикладом такої поведінки є допит Державною вартою червоноармійця Микити Музиченко, захопленого в полон 21 червня. Перебуваючи в Другому Петроградському матроському загоні¹²⁷, він брав участь у грабінках в «нейтральній зоні» поблизу Суража, Клинців¹²⁸, до чого залучав і місцевих жителів.

Такі загони часто носили кримінальний характер або не мали чіткої політичної чи стратегічної військової цілі¹²⁹. Напади вони здійснювали як в межах Української держави, так і в районах діяльності радянських органів влади. Комбатант сотні Червоного козацтва, Йосиф Прошек, згадував про пограбування складу частини анархо - більшовиками¹³⁰ між Почепом і Унечею у липні 1918 року. Наступного місяця Почепський районний совдеп звітував про арешт банди анархістів, що планувала пограбувати місцеве банкове відділення. При чому один із членів підрозділу був вбитий при арешті, а 18 посаджено за ґрати¹³¹. Представниками місцевого Почепського районного виконкому дана доволі розлога характеристика таких збройних загонів:

«На місцях залишилися лише банди, які не визнають жодної влади, що діють на свій страх і ризик. Банди ці намагаючись використовувати час ... намагаються під виглядом

Бочарникова про революційні події у місті Глухові у 1917–1919 рр. Соборний Майдан. 2019. №5. С.6)

¹²⁶ Там само. С.212

¹²⁷ Котрий прибув з Петрограда. (Оселедец А. Особенности формирования сухопутных вооружённых отрядов моряков в конце 1917 – начале 1918 гг. Ойкумена. Регионоведческие исследования, 2012. №2 (21). С.58

¹²⁸ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.504. Арк. 54-55

¹²⁹ Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / під ред. В. Лободаєва. Харків, 2017. С.92

¹³⁰ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1100. Арк. 18

¹³¹ ЦДАГО України. Ф.5. Оп. 5. Спр.151. Арк.4

реквізиції зерна, худоби, фуражу, мобілізації коней захопити в свої руки всі запаси продуктів і худоби в повіті з метою особистого збагачення»¹³².

Попри такий стан справ, доволі тяжко відокремити загони цього типу і їх більшовицьких колег. Склад обох формацій часто базувався на одній основі – місцевих людських ресурсах або надісланих з центру кадрів. Окрім того, вони мали схожу систему постачання (забезпечення на місцях) та ворогів (Державна варта, німецькі частини)¹³³. За винятком окремих випадків, не відокремлювали їх і охоронні служби Української держави. Часто ідентифікація охоплювала одне слово – «більшовик». Та все ж ми інтегруємо такі загони в контекст нашої наукової роботи. Не тільки з причини часткової співмірності структури таких формувань з більшовицькими. Але й тому, що вони були учасниками прикордонних сутичок.

Не можна не зважати і на решту джерел мобілізаційного ресурсу. Їх ми віднесли до другої категорії загонів, що безпосередньо створювалися в «нейтральній зоні» чи прилеглих теренах. Причини їх появи залежали від декількох факторів.

Першим є географічний чинник. Як зазначала чернігівська дослідниця Ірина Еткіна, північні терени Чернігівської губернії не відзначалися високою якістю ґрунтів. Та й за способом обробки місцеві громади відрізнялися від таких у інших частинах цієї адміністративної одиниці. Вони об'єднувалися в колективні общини, у той час як південні терени базувалися на індивідуальному господарському володінні¹³⁴. Один із членів загону села Калинковичі (поблизу Гомеля), Пилип Нагорний, згадував про таку ситуацію

¹³² «На местах остались только непризнающие никакой власти банды, действующие на свой страх и риск. Банды эти стараются использовать время...пытаются под видом реквизиции зерна, скота, фуража, мобилизации лошадей захватить в свои руки все запасы продуктов и скота в уезде в целях личного обогащения» (Там само. Арк.8)

¹³³ Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / під ред. В. Лободаєва. Харків, 2017. С. 92

¹³⁴ Еткіна І. Політична свідомість селянства Чернігівської губернії під час Української революції 1917–1921 рр. Проблеми вивчення історії Української революції 1917 - 1921 рр. 2012. №7. С.151

в його селищі: «Селяни мали небагато землі з причини черезполосиці (власна земельна ділянка в межах общини). Багато мало менше десятини.»¹³⁵.

Цікаву ситуацію фіксував агент Новгород-Сіверського повітового старости. Поселення, у яких було ліквідовано/розгромлено економії поміщиків (а значить, «вирішувалося» земельне питання), часто підтримували радянську владу. В окремих одноосібних господарствах картина була діаметрально протилежною¹³⁶.

До різного роду пробільшовицьких загонів легко долучались особи, не прив'язані до земельного чи матеріального питань власності, без постійної роботи та сімейних зобов'язань. Тобто, молодь, маргінали¹³⁷. В одному зі звітів Рильського повітового старости йшла мова не тільки про грабунки серед населення, але й долучення місцевої молоді, котра вирушала разом із більшовицькими підрозділами¹³⁸. Таку діяльність можна побачити на прикладі загону Павла Сметани, що діяв в селі Есмань. Один із жителів містечка у листі згадував про участь Павла Сметани разом з більшовицькими підрозділами у вбивстві євреїв¹³⁹, та в грабунку власних односельчан. Його загін давав вказівку (часто помилкову) іншим більшовицьким підрозділам щодо вцілілих від розбою господарств: «Вони наговорювали на Вас, що от віддали в оренду землю, що ми маємо працівників, чого тепер, кажуть, не дозволено. – Бач, казали, все стоїть, все вціліло: забрати треба»¹⁴⁰. Згідно з звітом німецького

¹³⁵ Місцевий земельний комітет в 1924 звітував про таку ситуацію: «Благодаря такому дальнотемелию и чересполосице, преобладанию песков и неудобных земель, большая часть крестьянских земель остается не использованная. Обрабатывается всего лишь от 5 до 10 десятин из надела, остальная часть земли находится под кустарниками и засыпанная песками» (Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Калінкавіцкага раёна / рэд.-укл. В. Р. Феранц. Мінск, 1999. С.116, 152.)

¹³⁶ ЦДАГО України. Ф.5. Оп.1. Спр.106. Арк. 44

¹³⁷ Там само. Арк. 91

¹³⁸ ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп.1. Спр. 79. Арк. 93

¹³⁹ Чериковер И. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. в 7 т. Берлин, 2015. Т.1. С. 146

¹⁴⁰ «Они выговаривали Вас, что он отдали в аренду землю, что у нас имеются работники, чего теперь, говорят, не полагается. – Ишь, говорили, всё стоит, всё уцелело: смести нужно» (ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр. 89. Арк.54)

командування, такі загони складали «безпритульні елементи, яким не було чого втрачати»¹⁴¹.

Ще однією категорією мобілізаційного ресурсу стали фронтовики. У них виникали труднощі з інтеграцією в мирний суспільний простір. Пропаганда на фронті, розпад таких структур як армія і охоронні органи, створили з них політизовану частину суспільства, котра, за висловом Сергія Єкельчика, приносила «в повсякденне життя українських містечок культуру насильства і права сильного»¹⁴².

В окремих випадках такі категорії (фронтовики, маргінали, молодь) наврядчи можна було відрізнити від загонів дезертирів чи решти пробільшовицьких сил. За словами історика Вільяма Розенберга, в умовах грабунків, втрати постійного заробітку, взаємних нападків всередині сільської спільноти, такі загони перетворювалися «в озброєні місцеві банди, які не мали політичних цілей, окрім захистити (*забезпечити* - П.В.) себе та прогнати «чужих»»¹⁴³

Також більшовики вдавалися до насильної мобілізації місцевого населення під страхом розстрілу чи погрому. У Глухівському повіті бунтівним селам більшовики загрожували «повним знищенням»¹⁴⁴. Були випадки, коли при вступі більшовицького загону до селища, місцевому населенню пропонувалася певна кількість озброєння і участь у наступі. Незгодних з такою пропозицією – вбивали¹⁴⁵.

¹⁴¹ «Das Niederbrennen von Ortschaften hat in Zukunft zu unterbleiben . Es schafft nur heimatlose Elemente , die nichts mehr zu verlieren haben und führt den Ban den neuen Ersatz zu. Auch das Niederbrennen einzelner Häuser und Gehöfte ist aus diesem Grunde auf die dringendsten Ausnahmefälle zu beschränken». (Militarismus gegen Sowjetmacht 1917 bis 1919. Das Fiasko der 1. antisowjetischen Aggression des deutschen Militarismus. /autorenkollektiv des Instituts für Deutsche Militärgeschichte. Berlin, 1967. S.240)

¹⁴² Війна під час миру. Збройні конфлікти в Європі після Першої світової війни 1917–1923 / під ред. Р. Гарварта, Дж. Хорна. Київ, 2020. С. 141

¹⁴³ Війна під час миру. Збройні конфлікти в Європі після Першої світової війни 1917–1923 / під ред. Р. Гарварта, Дж. Хорна. Київ, 2020. С.52

¹⁴⁴ «полным разгромом» (ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.104. Арк. 250)

¹⁴⁵ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.79. Арк. 218

Загони, сформовані на території Росії або ж під безпосереднім керівництвом більшовицької партії мали структуру рота – батальйон – полк¹⁴⁶. Натомість, місцеві або віддалені від центру підрозділи не мали зазвичай жодної структури¹⁴⁷. Фактично це були відособлені загони під керівництвом одного командира. Така собі антиукраїнська отаманщина.

Між різними загонами практично не було комунікації. Телеграфні апарати мали загін Василя Боженка¹⁴⁸ та кілька формувань у містах¹⁴⁹. В переважній більшості загонів комунікація відбувалась через кур'єрів. Навіть сотня Червоного козацтва отримала наказ про початок наступу саме таким чином¹⁵⁰.

Щільність і якість зв'язку значно впливала на кадрове питання. З Гомельською організацією ВЦВРК зміг зконтактувати лише на початку виступу¹⁵¹. Тоді ж виявилось, що в ревкомі Гомеля відчувалася нестача командного складу¹⁵². Більше того, розрив з есерами та анархістами частково позбавляв більшовиків контактів на місцях. В дечому втрачалася місцева база¹⁵³. За умов наступу це призводило до окремих одночасних виступів тих чи інших загонів, кожен з яких підлаштовувався під події в сусідніх районах.

На початку червня 1918 р. більшовики почали створення збройних підрозділів на терені «нейтральної зони». Для їх координації створювалися комунікаційні осередки (ревкоми/воєнревкоми) на чолі з центром – Повстанським бюро/ЦВРК. Підрозділи формувалися на базі наявного місцевого кадру (командирів/рядових), що брав участь у боях з німецькими та українськими військами. А підкріпляли керівний склад військові спеціалісти з

¹⁴⁶ Ауссем В. К истории повстанчества на Украине. *Літопис революції*. 1926. №5. С. 9.

Стунгур Г. Герой громадянської війни – Тимофій Черняк. Київ, 1961. С.40

¹⁴⁷ ЦДАВО України. Ф.1077. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 7а

¹⁴⁸ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1188. Арк.5-6

¹⁴⁹ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1427. Арк.13

¹⁵⁰ Точоний Н. Красные партизаны на Нежинщине. *Летопись революции*. 1926. №2. С.73

¹⁵¹ Тичина В. Борьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році. Харків, 1959. С.64

¹⁵² Петров И. Непокорившиеся кайзеровскому нашествию. Москва, 1988. С. 127

¹⁵³ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1427. Арк. 8-9

Москви та Петрограду. Частини мали власну структуру, базовану на організації кадрових частин (взводи, роти, батальйони). Забезпечення відбувалося з окремих збройних складів.

Проте залишалася невирішеною низка недоліків. Найбільш боєздатними були підрозділи, що розташовувалися поблизу основних центрів логістики/комунікації. Вони мали достатню кількість озброєння і навіть дотові засоби зв'язку. Їх структура відповідала такій у кадрових частин. З іншого боку, відчувалася нестача комунікації з рештою підрозділів. Вони формувалися за спрощеною структурою, мали нестачу в озброєнні, не віддалялися від власних місць дислокації. В кожному з більшовицьких підрозділів відчувалася нестача особового складу. Його поповнювали як мотивованим елементом, так і насильно мобілізованими жителями селищ та просто авантюристами.

Окремо існували підрозділи інших політичних сил та дезертирів. Попри те, що вони не мали такої організаційної структури, забезпечення, керівного ядра, як у більшовиків, їх часто співвідносили з цією політичною силою.

2.4 Організаційна структура Німецької імператорської армії на північно-східних теренах Української держави

Підрозділи німецької армії з'явилися на Чернігівщині у березні 1918 року. До 10 травня уся територія губернії була звільнена від більшовиків¹⁵⁴. Фронт усталився на лінії Чечерськ – річка Сож – Уза – Новозибків – Клинци – Климов – Семенівка – Стародуб – Почеп – Унеча – Погар – по Десні до Новгород - Сіверська та станції зерново – Крупця (Курська область)¹⁵⁵. Ця межа була підтверджена у перемир'ї, укладеному в Чечерську (на північ від Гомеля) 11

¹⁵⁴ Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. Dresden, 1925. S. 177. Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. Dresden, 1925. S.44. Тичина В.

Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році. Харків, 1959. С. 25, 28

¹⁵⁵ Соловьев Ю. Афонина армия. Брянск, 2020. С. 226. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Київ, 2008. С. 556 Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S. 502-503. Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. Dresden, 1925. S. 177. Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. Dresden, 1925. S.44. Мятліцкая В. На паграніччы эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля (1917-1918). Гомель, 2021. С.130

травня між командуванням 41 корпусу та більшовицьким керівництвом Брянського фронту¹⁵⁶. А остаточно усталена в ході договорів 25 травня - 12 червня¹⁵⁷.

На території Чернігівської губернії перебували частини 41-го резервного корпусу німецької імперської армії. А саме підрозділи 92-ої піхотної, 47-ої ланверної, 35-резервної та 20 ландверної дивізій. Кожна з дивізій складалася з бригади (у складі трьох піхотних полків) і одного артилерійського і кавалерійського полків. Кожен з полків ділився на декілька (зазвичай, три) батальйони, по 5-6 рот¹⁵⁸. Артилерійський полк мав у своєму складі до 4 батарей, а кавалерійський полк – до 4 - 5 ескадронів¹⁵⁹.

Структура розміщення на місцях була наступною: у П'ятовську, Робчику, Вороб'ївці та кількох інших містах розміщувалося по одній піхотній роті (від 60-80 до 100 чоловік), або кулеметній роті (від 2 до 8-ми кулеметів) або ж по одній артилерійській батареї (4-и гармати¹⁶⁰)¹⁶¹. В більш значних з адміністративної (як центр повіту) чи стратегічної (місця залізничних шляхів) точки зору пунктах (Глухів, Гомель, Шостка, Хутір-Михайлівський, Стародуб, Новгород - Сіверськ, Мглин) могло знаходитися до декількох підрозділів одночасно. Наприклад, в Новгород - Сіверську дислокувалося 3 роти 100-го полку, а також артилерійська батарея 19-го гарматного полку, а в Глухові – 5 піхотних рот і одна мінометна та кулеметна команди¹⁶². Також у таких містах розміщувалася комендатура, штаб, інтендатура, госпіталь. На кожен з повітів наділялося по одному ескадрону кінноти (до 180-200 чоловік). Бувало, на один

¹⁵⁶ Соловьев Ю. Афонина армия. Брянск, 2020. С. 225-226

¹⁵⁷ Мараєв В. Україна, 1918: хроніка. Харків, 2020. С.98-100

¹⁵⁸ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr. 39. Berlin, 1929. S. 482

¹⁵⁹ ЦДАВО України. Ф.1077. Оп. 1. Спр.43. Арк. 20-21

¹⁶⁰ Зазвичай, легкі польові гармати 7.7 cm Feldkanone 96 N. або легкі гаубиці на кшталт 10,5 cm leFH 16. (Transport - Sicherung / SMU Libraries / URL: <https://digitalcollections.smu.edu/digital/collection/ea/id/370/rec/19> (відвідування: 28.04.2022)). Romstedt M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 133. Dresden, 1924. S.128)

¹⁶¹ ЦДАВО. Ф.1077. Оп. 1. Спр.43. Арк. 20-21, 56-57. Franz P.; Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. Dresden, 1925. S.178

¹⁶² ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.43. Арк. 21 20об, 56

повіт надсилалося до двох ескадронів (наприклад, у Мглинському поблизу Клишів¹⁶³). В дрібних поселеннях чи хуторах зазвичай несли службу від одного до двох взводів (25-50 чоловік)¹⁶⁴. Підкріплювали структуру система контрольно - пропускних постів до 10 - 15 чоловік¹⁶⁵. В їх функції входила митна перевірка, а також контроль та розвідка за діями більшовиків.

Для військових операцій застосовувався наступний склад частин. Переважно, вирушали або рота або один-два взводи (від 20 до 100 чоловік)¹⁶⁶. З більш маневрених частин (кавалерії) відряджали від декількох взводів кількістю від 12-15 до 40 чоловік¹⁶⁷. Якщо діло доходило до затяжних боїв, практикували змішані («пошилені») підрозділи. Наприклад, це могли бути одна-дві піхотні роти з половиною складу і оснащенням кулеметної роти, або ж взвод, посиленний декількома кулеметами¹⁶⁸. В окремих ситуаціях акції здійснювалися декількома піхотними ротами за допомогою артилерійської батареї з підсиленням одним чи двома взводами кінного ескадрону¹⁶⁹. Для екстрених випадків використовувався кавалерійський резерв.

Попри таку продуманість, у німецькій армії не обійшлося без проблем. Першою із них стало постачання. До початку літа в інтендантських складах почали вичерпуватися запаси. Частішими стали перебої в постачанні. Причиною цьому було вичерпання ресурсів власного земельного фонду (що виразилося в «бруквяній зимі» 1916 -1917 років) та сама логістика Східного фронту. Мережа залізниць була занадто малою у порівнянні з німецькою¹⁷⁰.

¹⁶³ Там само. Арк.20

¹⁶⁴ Franz P. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. Dresden, 1925. S.178

¹⁶⁵ Ланник В. Первая германская оккупация на Брянщине, 1918 г. URL: <https://history.jes.su/s207987840017730-2-1/> (дата звернення: 15.04.2022). ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 179

¹⁶⁶ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr. 39. Berlin, 1929. S. 512-516

¹⁶⁷ Planitz K. Das Königlich Sächsisches 3. Husaren-Regiment Nr.20. Dresden, 1932. S.132

¹⁶⁸ ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр. 54. Арк. 9

¹⁶⁹ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr. 39. Berlin, 1929. S.514

¹⁷⁰ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / упоряд. В. Дорнік. Київ, 2015. С. 264. Liulevicius V. War land on the Eastern front. Culture, national identity, and german occupation in World war 1. Cambridge, 2004. P. 90

Також давалася взнаки нестача рухомого складу, підірвані водозбиральні башти та мости, інакший розмір колії¹⁷¹.

Цю проблему пробували вирішити за рахунок місцевих ресурсів. Утім, перші розпорядження про їх використання з'явилися лише у серпні - вересні 1918 р. Тож кожен із підрозділів вирішував це питання по - своєму. Хтось здійснював закупки у місцевих жителів, а решта фактично без компенсацій реквізувала збіжжя і продукти у населення¹⁷². Хоч остання практика не завжди була повсюдною¹⁷³, для радянської історіографії вона стала ключовим фактором у відображенні ситуації в Українській державі. Подекуди, «реквізиції до останнього шматка» порівнювалися з «кріпосницькими відносинами»¹⁷⁴.

Другим аспектом стала малочисельність німецьких частин. Здебільшого вони перебували у великих містах і поселеннях навколо них. В інших містечках німецький вплив був суто номінальним. В окремих випадках він обмежувався короткочасним відвідуванням селища¹⁷⁵. Рильський повітовий староста жалівся на неефективність дій німецької піхоти, з причини її повільності¹⁷⁶. У той самий час дислоковані в повіті ескадрони могли зачистити лише частину цієї адміністративної одиниці.

Інтенсивність і масштаб подій на Заході (літній наступ у Франції) змушували до пошуку нових джерел людського і матеріального ресурсу. Безапеляційним варіантом був Східний фронт, де з кінця весни 1918 р. завершилися масштабні військові дії. З піхотних рот почали виводити

¹⁷¹ Liulevicius V. War land on the Eastern front. Culture, national identity, and german occupation in World war 1. Cambridge, 2004. P. 90. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / уряд. В. Дорнік. Київ, 2015. С.229

¹⁷² Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / уряд. В. Дорнік. Київ, 2015. С.281, 305

¹⁷³ Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / під ред. В. Лободаєва. Харків, 2017. С.71

¹⁷⁴ Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році. Харків, 1959. С.37

¹⁷⁵ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп. 1. Спр. 89. С.54

¹⁷⁶ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп. 1. Спр. 79. С. 93,97

надлишковий особовий склад (більший за 100-120 чоловік)¹⁷⁷. Незабаром зайшла мова і про «стандартний» склад частин. Були випадки вилучення 15 - 30 комбатантів з кожної роти в 100 - 120 чоловік¹⁷⁸. Така ж ситуація стосувалася артилерійських частин. За даними Валентина Ланніка, у Францію відправили низку повноцінних артилерійських полків, разом з рухомою і матеріальною частинами¹⁷⁹. Поріділі підрозділи артилерії зводили в полки та батальйони, а при піхотних полках замість батарей створювали артилерійські роти¹⁸⁰. Брак таких підрозділів вплинув на боєздатність місцевих частин. Штурмові роти втрачали обов'язкову компоненту їх наступу – артилерійську підтримку¹⁸¹. А кінні частини, як побачимо далі, залучали артилерію окремих піхотних полків.

Вплинула і певна недооцінка сил більшовиків. Як зазначав один із офіцерів Глухівської сотні, В. Бурятинський, «Німці були дуже легковажними: вони навіть не виставляли варти, а тільки вартових біля своїх казарм. Вони зневажливо ставилися до військової звитяги більшовиків і вважали, що вони не наважаться напасти.»¹⁸². Більше того, аж до вересня німецькі війська притримувалися виключно оборонної стратегії, не атакували в межах «нейтральної зони»¹⁸³. У чому їх звинувачували низка повітових старост.

Наприкінці травня 1918-го року було сформовано «нейтральну зону» – ділянку, що мала розмежовувати супротивні сторони. Попри юридичне закріплення, її фактичні межі так і не були визначені. Це призводило до

¹⁷⁷ Ланник Л. После Российской империи. Санкт-Петербург, 2020. С.83-84

¹⁷⁸ Pfaff F. DasKgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. Dresden, 1925. S.47. Украина – 1918. Взгляд из Германии / под ред. В. Ланника. Москва, 2018. С.154-155.

¹⁷⁹ Ланник Л. После Российской империи. Санкт-Петербург, 2020. С. 86

¹⁸⁰ Там само. С.86

¹⁸¹ Drury I. German stormtrooper 1914-1918. London,1995. P. 55.

¹⁸² «Немцы были очень бережны: они даже не виставляли караулов, а только часовых у своих казарм. Они презрительно относились к воинской доблести большевиков и считали, что они не посмеют напасть.» (Мірошніченко О. Глухів в українській революції (події 1917–1918 рр. за спогадами В. Бурятинського). Сіверщина в історії України: 36. наук. пр. Глухів, 2015. Вип. 8. С. 262)

¹⁸³ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп. 1. Спр.79. Арк. 221. ЦДАВО України. Ф.1077. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 28об.

концентрації збройних формувань по обидві сторони згаданої ділянки. А згодом – до перших збройних конфліктів.

Станом на серпень 1918-го закінчила своє формування військова структура обох ворогуючих сторін. В Українській державі укріплювалися загони Державної варти та офіцерські підрозділи, а в більшовиків – більш-менш стійка організація підпільних військово-адміністративних одиниць і партизанських загонів. Кожен з цих бойових підрозділів так чи інакше мав власну штатну структуру, системи постачання зброєю і людським ресурсом.

Реальний стан справ накладав свій відбиток. Часто обидві ворогуючі сторони залежали від низки місцевих і сторонніх факторів, на кшталт географічного чинника, суспільних установ, морального стану населення, політичних взаємовідносин, системи підпорядкованості тій чи іншій силі, злагожденості комунікацій та логістики.

Схожим чином місцеві особливості впливали на структури Німецької армії. В кожному підрозділі змінювалася система логістики, розподіл бойових одиниць на місцях, їх тактика. З іншої сторони, не було сформовано безперебійної системи постачання, часто відбувалася недооцінка супротивника.

Усі ці фактори тим чи іншим чином вплинули на хід майбутнього протистояння.

Розділ 3. Серпнева ескалація конфлікту

3.1. Плани і тактика сторін

Першого серпня у Курську, де дислокувався ВЦВРК (Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет), відбулася об'єднана нарада командувачів повстанчих штабів. На ній вирішено розпочати наступ наприкінці серпня¹⁸⁴, а також вироблено стратегію виступу. На території, контрольованій Україною, мали бути організовані «повстання». Для цього в околицях Ніжина створювали Центральний штаб Чернігівщини і частини Полтавщини під командуванням Миколи Кропивнянського. Загони «нейтральної зони» мали оточити найбільші українські та німецькі гарнізони, знищити дрібні підрозділи, об'єднатись з повстанцями та вийти на трасу Брянськ - Одеса¹⁸⁵.

Кожному конкретному загону нейтральної зони визначено гарнізони для удару. За умови значного спротиву супротивника чи підходу резервів, партизанські частини мали відступати. Одночасно з таким маневром мали вдаватися до спроб оточення або ж діями в тилу ворога. Формувалися підривні загони для знищення комунікацій в запіллі німецьких частин і Державної варті¹⁸⁶. Постачання і мобілізація до радянських загонів мали здійснюватися на зайнятих теренах.

Задля кращої комунікації, ВЦВРК переїхав безпосередньо до району майбутніх боїв – з попереднього місця перебування у Курську до «нейтральної зони»¹⁸⁷. Зв'язок між загонами відбувався через спеціальних піших посланців. Декотрі частини (як - от загін Василя Боженка) мали телеграфний зв'язок¹⁸⁸. В

¹⁸⁴ Петров И. Непокорившиеся кайзеровскому нашествию. Москва, 1988. С.145

¹⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 5. Оп.1. Спр. 100. Арк. 71-72

¹⁸⁶ Там само. Арк.71-72.

¹⁸⁷ Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році. Харків, 1959. С.50

¹⁸⁸ ЦДАГО України. Ф.59 Оп.1 Спр.1188. Арк.6-7

питанні розвідки покладались на місцевих жителів (наприклад, молодь)¹⁸⁹ та власних агентів в Державній варті¹⁹⁰.

Як ми вже згадували, тактика німецьких підрозділів мала виключно оборонний характер. Тобто, контроль центрів комунікацій та промисловості, а також решти містечок на власних територіях. Аналогічною була стратегія Державної варті. Апелюючи до попереднього розділу, вся система базувалася на посиленіх гарнізонах в найважливіших містах та одиничних (менш чисельних) частин навколо таких центрів. За винятком низки прикордонних міст, містечок та постів, постійний контроль над кордоном був відсутній. Наприклад, жителі села Есмань жалілися Директору Департаменту Державної варті про спорадичні приходи поліційних і німецьких військ¹⁹¹. Гомельський повітовий староста звітував про наступне: «Виняткове становище Гомельського повіту ... вимагає збільшення варті, бо німці залишати загони в неспокойних місцях на тривалий час відмовляються»¹⁹²

В кінці травня-початку червня, командуванням армійської групи «Айхгорн-Київ» було напрацьовано низку тактичних схем, направлених проти майбутніх осередків повстань. Серед таких:

- 1) формування мобільного кінного резерву
- 2) залучення розвідданих на місцях (як від Державної варті, так і окремих місцевих агентів)¹⁹³

¹⁸⁹ Під час війни кадрова Російська імператорська армія зазнала спустошуючих втрат. Призову підлягали не тільки люди, що досягли 21 року і ратники другого розряду, але й підлітки 1898 року народження. (Посадский А. Зелёное движение в Гражданской войне в России. Крестьянский фронт между красными и белыми. 1918-1922 гг. Москва, 2018. С. 15,16,18. Стунгур Г. Герой громадянської війни – Тимофій Черняк. Київ, 1961. С.41

¹⁹⁰ Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Калінкавіцкага раёна /рэд.-укл. В. Р. Феранц. Мінск, 1999. С.117

¹⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 1216 Оп.1 Спр.89. Арк..54-54об

¹⁹² «Исключительное положение Гомельского уезда...требует увеличения стражи, ибо германцы оставляют отряды в неспокойных местах на продолжительное время отказываются» (ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.79. Арк.27)

¹⁹³ Окупація України 1918 року: історичний контекст - стан дослідження - економічні а соціальні наслідки / упор. В. Дорнік, С. Карнер. Чернівці, 2009. С.130

3) організація збройної протидії укріпленим повстанським осередкам і формування власної оборони.

Мобільний кінний резерв мав компенсувати низьку чисельність і маломобільність піхотних підрозділів. За наказом групи армій «Айхгорн-Київ» від 23 травня 1918 р., з кавалерійських частин імперської армії створювалися окремі оперативні групи, що мали залучатися на кризових ділянках повстань¹⁹⁴. Зазвичай, вони склалися з 1 (інколи 2) ескадронів (180 - 200 чоловік), що розташовувалися в межах кожного повіту¹⁹⁵. Такі ескадрони були розміщені і на Чернігівщині (наприклад, зі складу 20-го гусарського полку).

Важливим елементом військової діяльності була розвідка. Для отримання розвідувальних даних німці і Державна варта використовували: захоплених полонених, місцевих жителів, окремих агентів. Подекуди, їх діяльність навіть оплачувалася¹⁹⁶.

Третій пункт стосувався практики штурму укріплених пунктів (опорних баз повстання). Наступ мав проводитися за допомогою сумісної атаки декількох типів озброєння. За підтримки а) вогню артилерії піхотні частини мали йти у фронтальну атаку на поселення. Водночас б) кіннота мала обходити з флангів вороже угруповування. Таким чином противник, якщо не силою, то під загрозою оточення мав відійти від зайнятих раніше позицій. Практикувалися і такі типи штурму: а) знищення укріплення артилерійським вогнем (часто призводило до підпалу і часткової деструкції села¹⁹⁷) або ж б) «виманювання» ворожих загонів «слабким» центром з подальшим фланговим

¹⁹⁴ Там само. С.130

¹⁹⁵ ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1 Спр.43. Арк. 56-56об, 20-20об

¹⁹⁶ Окупація України 1918 року: історичний контекст - стан дослідження - економічні а соціальні наслідки / упор. В. Дорнік, С. Карнер. Чернівці:, 2009. С.132, Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S. 515, 516

¹⁹⁷ Окупація України 1918 року: історичний контекст - стан дослідження - економічні а соціальні наслідки / упор. В. Дорнік, С. Карнер. Чернівці, 2009. С.134

ударом з декількох боків¹⁹⁸. За досвідом травневих боїв, оборона укріплених пунктів більшовиків часто трималися навколо окремих кулеметних точок. Їх пропонувалися нищити концентрованим вогнем артилерії¹⁹⁹.

В плані оборони, рекомендувалося взяти під контроль такі основні пункти містечок, як склади, телеграфні, залізничні станції. Окрім того, облаштовувалися кулеметні пункти в найбільш оглядових місцях поселень (наприклад, на дахах)²⁰⁰.

Завдяки тісній близькості окремих підрозділів (в районі кожного повітового, губерньського або волосного центру) а також наявності кінних частин, комунікація здійснювалася у короткий час. На рівні міст/містечок і навіть поселень зв'язок відбувався завдяки телеграфу (у чому надалі переконаємося). В такий спосіб забезпечувалося швидке реагування німецьких комендатур і взаємодія з місцевими підрозділами, на кшталт Державної варти.

Перед початком бойових дій кожна з протиборчих сторін мала сформований план. Існувала різниця в концепціях (наступ проти активної оборони). Також різнився ступінь комунікації частин і тип командування (військове командування проти політичного керівництва). Проте, спостерігалися спільні принципи на кшталт методу атаки ворога (оточення підрозділів) або ж джерел розвідки (місцеві жителі).

3.2. Бойові дії в районі Хохлівки-Студенка (26 липня - 3 серпня)

Станом на кінець липня-початок серпня більшовики формували 7 наступальних груп:

- 1) Під командуванням Василя Боженка (до 300 чоловік) – мала наступати на Ямпіль
- 2) Під командуванням Михайла Салая (до 2000 чоловік) – наступала на Новгород-Сіверськ

¹⁹⁸ BayHStA, KA, KD, Landw.-Div., Bd.12, Akt 6, №4993, Abschrift

¹⁹⁹ Окупація України 1918 року: історичний контекст - стан дослідження - економічні а соціальні наслідки / упор. В. Дорнік, С. Карнер. Чернівці:, 2009. С.152

²⁰⁰ Там само. С.152

- 3) Під командуванням Георгія Богданова (до 1000 чоловік) – мала наступати на Шостку
- 4) Під командуванням неназваного матроса (до 500-600 чоловік) – наступала на Глухів.
- 5) Під командуванням Криушенко і Савощенко (до 500 чоловік) – наступала на Крупець
- 6) Під керівництвом Якова Гасанова і Миколи Щорса (до 360 чоловік) – наступала на Стародуб.
- 7) Під керівництвом Поліського підпільного ревкому (до 1500 чоловік) – мала наступати на Гомель²⁰¹

Попри узгоджену дату акції (останні числа серпня), наприкінці липня частина більшовицьких підрозділів наблизилася до низки прикордонних пунктів Української держави. Водночас почав втілюватися один із приписів «Курського» плану – збільшення «ударного крила» за допомогою мобілізації місцевих ресурсів²⁰². В одному зі звітів генерального штабу за 5 серпня зазначалося наступне: «Скрізь половою за демаркаційною смугою дрібними бандами мандрюють більшовицькі частини, які організують озброєні заїни із місцевих мешканців... В селах оголошена мобілізація»²⁰³ Освідомчим відділом Державної варти було помічено до 1000 більшовиків в районі прикордонних сіл Марчихиної Буди, Хохлівки, Бачівську²⁰⁴.

В цей час особливої уваги для розвідки супротивника набуває Глухівське угруповання більшовиків. Чим же зумовлена така увага німецьких і гетьманських частин ? В першу чергу, ціллю більшовицького з'єднання – Глуховом. Останній був важливий не тільки як вузол залізничних комунікацій

²⁰¹ ЦДАГО України. Ф.59 Оп.1. Спр.1188. Арк.5 - 14. ЦДАГО України.Ф. 59. Оп. 1. Спр.1137. Арк.34-39. ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр.1427. Арк.16-17

²⁰² Проте, можна підозрювати і інші мотиви. У звіті Генерального штабу зазначалося наступне: «Розбої, грабежі, безчинства...більшовики скошують хліб, увозят в Великоросію, забирають скот». (ЦДАВО України. Ф.1077. Оп. 1. Спр. 54. Арк.7а)

²⁰³ ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.54. Арк.7а

²⁰⁴ Там само. Арк.7а, ЦДАВО України. Ф.1216. Оп. 1. Спр.104. Арк.144

і одне з великих міст на прикордонні, але й тим, що це був центр повіту. Місцевий повітовий староста ще в кінці липня мав точні відомості про дислокацію і кількість кожної із більшовицьких частин у Глухівському напрямку. В одному зі своїх звітів він повідомляв про захоплення контролю над декількома прикордонними містечками²⁰⁵: Хохлівкою, Бачівськом, Студенком. Окрім зайняття низки прикордонних сіл, підривні загопи червоних здійснювали диверсії у напрямку Глухова. Наприклад, 31 липня був підірваний міст між станцією Горілі Хутори (в 18 км від Глухова) та Свессою²⁰⁶. А 1 серпня піддався обстрілу з боку прикордонної Хохловки німецький відділ демаркаційної комісії²⁰⁷.

Другою важливою проблемою ставала активність місцевих підрозділів. Як було нами зазначено, у цьому районі існувала низка військових угруповань, що діяли незалежно. Таким був матроський загін анархіста Шуби, що діяв в районі Студенка – Дубовичів. Часті сутички з ним мала Державна варта Глухова, а особливо – офіцерський загін у її складі. Ще на початку червня, «на прохання місцевих жителів», офіцерський підрозділ зайняв основні шляхи до Студенка (селище знаходилося в «нейтральній зоні» на схід від Глухова). Один із офіцерів цього загону – В. Бурятинський, згадував, що відтоді почалися переманентні наскоки його і ворожої частин одна на одну²⁰⁸. Один із таких нападів був здійснений 16 червня. За словами вищезгаданого офіцера, «наш загін, за підтримки двох рот німецької піхоти, зробив нічний наліт на Студенок. Зненацька була захоплена більшовицька банда та багато зброї.»²⁰⁹.

²⁰⁵ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп. 1. Спр.104. Арк.144

²⁰⁶ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.104. Арк.144,127

²⁰⁷ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S.514-513

²⁰⁸ Мірошніченко О. Глухів в українській революції (події 1917–1918 рр. за спогадами В. Бурятинського). Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. 2015. Вип. 8. С. 262

²⁰⁹ «наш отряд, при поддержке двух рот немецкой пехоты, сделал ночной налет на Студенок. Врасплох была захвачена большевицкая шайка и много оружия.»

(Мірошніченко О. Глухів в українській революції (події 1917–1918 рр. за спогадами В. Бурятинського). Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. 2015. Вип. 8. ст. 262)

Схожі свідчення маємо зі сторони бійців загону анархістів: «О четвертій годині ранку Студенок був раптово оточений численним загonom кінних та піших німців, озброєних станковими кулеметами та автоматами. Пограбували село і розстріляли впритул 14 чоловік»²¹⁰. Саме селище, як згадує В. Бурятинський, було частково спалене німцями²¹¹.

Проте, під кінець липня анархісти перетнули демаркаційну лінію, здійснили наступ на маєток Євгена Бека, в селі Заруцькому (в 9 км на схід від Глухова). Що привернуло увагу Державної варти.²¹²

25 липня офіцерський кінний загін (до 120 чоловік) зі складу Державної варти вирушив з Глухова у напрямку села Заруцького. Попередньо у тому напрямку було відправлено декілька застав (чисельністю до взводу), що мали на прискореному «алюрі» дістатися району помістя. Діставшись села, їм вдалося зненацька заскочити анархістів у садибі Євгена Бека. Як зазначалося у звіті командувача Глухівської сотні, «частину бандитів було наздогнано та затримано»²¹³.

Водночас, решта загону анархістів, відстрілюючись, почала відходити у напрямку Білокопитово (між Заруцьким і Студенком). Як зазначив у звіті командувач офіцерського загону, дізнавшись про місце дислокації анархістів, було вирішено відрізати їм шлях на Студенок. Лівіше на 2 верстви від дороги Заруцьке – Студенок мала рухатися основна частина офіцерського загону. Вартою відправлено декілька кінних застав, як уздовж самого шляху, так і поблизу нього. Невдовзі до наступу основного загону приєднався німецький пост (до 10 чоловік). В 2 верстах від Студенка один з сторожових відділів

²¹⁰ «В четыре часа утра Студенок был внезапно окружен многочисленным отрядом конных и пеших немцев, вооруженных станковыми пулеметами и автоматами. Ограбили село и расстреляли в упор 14 человек» (Мірошніченко О. Глухівщина у період 1917–1919 років за спогадами Василя Романовича Ковальчука. Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. 2016. Вип.9. С.456)

²¹¹ Мірошніченко О. Глухів в українській революції (події 1917–1918 рр. за спогадами В. Бурятинського). Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. 2015. Вип. 8. С. 262-263

²¹² ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.104. Арк. 179

²¹³ «часть бандитов была достигнута и задержана» (ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.104. Арк. 188)

наткнувся на кулеметний і рушничний вогонь анархістів. Згрупувавши всі інші частини, що знаходилися як на, так і поза шляхом, офіцерський підрозділ спішився і розгорнувся в широкий стрілецький ланцюг. Для охорони коней було виділено 4 рядових, а стрілецький наступ прикривав кулемет²¹⁴. Проте бій довго не тривав. Після зосередженого вогню і однієї кулеметної обойми з боку варти, підрозділ анархістів почав відступ. Офіцерський загін почав переслідування частково у кінному, частково у пішому строю, загрожуючи анархістам розривом з основною базою – Студенком. Попри намагання варти оточити анархістів, загону Шуби вдалося дістатися села.

Відразу на кордоні населеного пункту (в садибі Олександровича) офіцерський загін було зустрінuto вогнем з 2 кулеметів і рушничною пальбою. В той же час командувачем офіцерського відділу було наказано спішити всі зводи і розсіпатися у стрілецький ланцюг. Одна його частина мала огинати село з подальшою загрозою оточення, а інша – підтримувати маневр фронтальним наступом. Частині загону варти вдалося зайти на територію села і вступити у близький вогневий бій з анархістами. Діло доходило до використання гранат²¹⁵. Через підрив декількох таких снарядів на території села, низка місцевих хат почала палати. Ймовірно, це було сховище амуніції анархістів, оскільки «під час пожежі було чуто багато вибухів від захованих у клунях та хатах гвинтівкових патронів, гранат та взагалі вибухових речовин»²¹⁶. Бачачи програш, загін Шуби почав відступ. Як зазначив начальник офіцерського загону, противник на захоплених в Заруцькому конях чисельністю в півескадрону почав відступ вглиб «нейтральної зони». Проте наздогнати його не вдалося, через далеку відсань і близькість радянської території.

²¹⁴ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.104. Арк.179

²¹⁵ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.104. Арк.179

²¹⁶ «во время пожара было слышно много взрывов от спрятанных в клунях и хатах винтовочных патронов, гранат и вообще взрывчатых веществ» (ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.104. Арк.179-179ов)

Внаслідок бою варті вдалося повернути у Заруцьке декілька захоплених коней (3 особи), а також знищити склади анархістського загону. Саме село було повністю спалене. Про втрати анархістів говорити доволі тяжко, оскільки «пожежа не дала можливості це зробити»²¹⁷. Вартою було знайдено, як мінімум, 7 згорілих, неідентифікованих за стороною, тіл²¹⁸. Враховуючи початкову чисельність загону анархістів (до 300 чоловік²¹⁹) і дані про кількість втікачів за звітом Державної варті і офіцерського загону (до півескадрону – 60-80 чоловік), можна припустити наступне: втрати анархістського загону – до 200 чоловік. З яких 3 вбитими (немає імен і поховання), частково захопленими в садибі Євгена Бека і спаленими в Студенці. Про втрати з боку Державної варті невідомо.

Окремим питанням є подальші дії офіцерського загону після зайняття села. Витіснивши анархістів, офіцерський загін повернувся до Глухова. Попередньо прихопивши з собою 43 жителя Студенка у якості арештованих. Про їх подальшу долю маємо звіт голови Глухівської земської управи: полонених зв'язували по троє, вивозили за місто, розстрілювали і скидали в каолінові шахти без попереднього розслідування²²⁰. Частині із них вдалося вижити і врятуватися завдяки місцевим жителям.

На цьому прикладі можемо впевнитися у наслідках невизначеного правового статусу такого типу загонів. Цей аспект дозволяв оминати стандартні практики регламенту Державної варті. Тобто діяти на власний розсуд. З іншого боку, на таку жорстокість впливав фактор звичайної помсти за загиблих. Як зазначав один із учасників підрозділу, В. Бурятинський:

«Більшовики вдавалися до всіляких хитрощів, щоб тільки зловити кількох офіцерів і замучити їх. Іноді їм це вдавалося. Тоді ми робили нальоти на більшовиків і, захопивши полонених, катували їх. З кожним днем серця воюючих палали все більше і більше. Здається, всі страти були здійснені і начальники загонів влаштовували конкурси. Хто придумає найлютішу кару чи катування – отримує пляшку Миколаївської горілки. Яких лише страт не вигадували! Перерахувати їх немає можливості, та й чи варто? Тепер це лише

²¹⁷ «пожар не дал возможности это сделать» (Там само. Арк.179ов.)

²¹⁸ Мірошніченко О. Глухівщина у період 1917–1919 років за спогадами Василя Романовича Ковальчука. Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. 2016. Вип.9. С.456

²¹⁹ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.104. Арк.144

²²⁰ ЦДАВО України Ф.1216. Оп. 1. Спр.104. Арк.176зв

здається безглуздим і диким, але тоді, коли всі були засліплені шаленою злістю, всім здавалося нормальним і природним.»²²¹.

Власну операцію німці розпочали в ніч з 1 на 2 серпня, вирушивши у напрямку Хохловки (зараз – село Зорине) – Микитівки (в 30 км на схід від Глухова). Як було вже загадано, Глухівське угруповування загонів «нейтральної зони» зайняло: Бачівськ (300 бійців, до 10 кулеметів), Хохлівку (200 бійців з 4 кулеметами)²²². Хохлівка привертала увагу не тільки через основну причину операції – нещодавній інцидент з демаркаційною комісією. Це село було найближчим за дистанцією до Глухова (30 км проти 45 в Бачівську). А з цим – найбільш віддаленим з усього більшовицького угруповування. З цієї причини і було вирішено вдарити по вказаному пункту.

У наступі брали участь: 2 німецькі піхотні роти, два взводи драгун, чотири кулеметні розрахунки (піврота), 2 мінометних розрахунки, взвод Державної варті разом з тридюймовою гарматою²²³. Вже зранку 2 серпня німецький загін підійшов до Микитівки – Хохловки зі сторони Горілих Хуторів. Диспозиція була наступною. Перед самою Хохловкою знаходилося угруповування лейтенанта Майера (одна рота, 2 міномети та один кулеметний розрахунок). Воно мало атакувати селище фронтальною атакою. З півночі, на Микитівку, мало йти угруповування лейтенанта Рафта у складі кулеметного розрахунку, піхотної роти, взводу драгун, 2 мінометних розрахунків, частини взводу

²²¹ «Большевики прибежали к всевозможным уловкам, чтобы только поймать нескольких офицеров и замучить их. Иногда им это удавалось. Тогда мы предпринимали налеты на большевиков и, захватив пленных, замучивали их. С каждым днем сердца воюющих ожесточались все больше и больше. Кажется все казни были перепробованы и начальники отрядов устраивали конкурсы. Кто придумает самую лютую казнь или пытку – получает бутылку Николаевской водки. Каких только казней не придумывали! Пересчитать их нет возможности, да и стоит ли? Теперь это лишь кажется бессмысленным и диким, но тогда, когда все были ослеплены безумной злобой, – всем казалось нормальным и естественным.» (Мірошніченко О. Глухів в українській революції (події 1917–1918 рр. за спогадами В. Бурятинського). Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. 2015. Вип. 8. С.263.)

²²² ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.104. Арк.144. ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.54. Арк.9

²²³ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S. 514. Ймовірно, приймала участь піша сотня Глухівської державної варті разом зі згаданою нами 3-дюймовою гарматою.

Державної варти (9 чоловік) і їх тридцятигарматної гармати. Вони мали становити ударне північне крило з Микитівки на Хохлівку. На південь від Хохлівки під командуванням лейтенанта Крістена знаходився взвод драгун, піхотна рота, два кулеметні розрахунки і решта взводу Державної варти. Своїм південним крилом вони замикали кліщі оточення²²⁴.

Вже в 600 м від Хохлівки, коло роз'їзду, передові загони центрального угруповування Майера потрапило під рушничний і кулеметний вогонь більшовиків. Відразу почалася перестрілка з обох сторін. Таким чином зв'язувалося вогнем головне угруповування більшовиків.

У той самий час, під прикриттям залізничного насипу частини з'єднання Рафта почали наближатися до Микитівки. Вийшовши з під укриття, піхотні підрозділи німців почали фронтальний наступ на село. Одночасно, кінний взвод гусарів створював загрозу оточення червоних, обходячи Микитівку з північного напрямку. Все завершилось короткотривалою перестрілкою з більшовицьким підрозділом, що відступив на Хохлівку.

Отже, всі сили більшовиків сконцентрувалися в Хохлівці, котра знаходилася під ударом трьох угруповань німецьких військ і Державної варти. В певний момент всі три клини почали сконцентрованої наступ. В діло вступило південне з'єднання лейтенанта Крістена, зав'язавши перестрілку на південних окраїнах Хохлівки. Водночас, кавалерія північного і південного крила здійснювали обхід зі східної частини, намагаючись оточити населений пункт. З півночі вдалося знищити декілька річкових мостів, а на півдні – перерізати залізничну колію²²⁵. Почала працювати німецька і українська артилерія. Німецькі мінометні батареї разом з українською гарматою сконцентрованим вогнем почали наносити удари по кулеметним точкам супротивника. Більшовики намагалися чинити опір і понад дві години обстрілювали наступаючі німецькі і українські угруповування рушничним та кулеметним вогнем. Проте, вогневі удари артилерії разом з загрозою оточення

²²⁴ Ibid. S. 514

²²⁵ Ibid. S. 515

зробили свою справу. В 11 годині всім трьом колонам німецько - українського загону вдалося прорватися в селище і змусити більшовиків до відступу. Як зазначалося у звіті, загін більшовиків, окрім 3 чоловік, полишив селище²²⁶. Саме село було спалене внаслідок бою²²⁷. У втратах ми бачимо таку ж проблему, що і в Студенці: неможливість визначення вбитих з причини масштабного знищення села. Може йти мова тільки про 3 офіційно зафіксованих вбитих більшовиків. Які втрати були у з'єданого україно - німецького загону – невідомо.

Згадані операції стали наочним прикладом приписів німецького командування. Підрозділи німецьких військ та Державної варти атакували комбінованою взаємодією кінних та піших підрозділів, не втрачаючи безпосереднього контакту з ворогом, не даючи йому перегрупуватися. Часто на більшовицькі загони впливала загроза оточення з боку кінноти або піхоти. Свій внесок надавала артилерія, знищуючи вогневі точки супротивника. Попри це, дієвою виявилися і тактика більшовиків. Загони потупово відступали перед більш кількісним або краще оснащеним ворогом, одночасно наносячи стримуючі удари в бік наступаючих. Таким чином, зберігаючи хоча б якісь людські ресурси.

В стратегічному вимірі, ці бої стали тактичним успіхом підрозділів німецьких військ і Державної варти. Було знято безпосередню загрозу адміністративному центру і частині залізничних комунікацій, знищено декілька основних опорних пунктів супротивника. Попри невизначеність втрат Глухівського угруповування більшовиків, відступ з зайнятих плацдармів і певні людські жертви вплинули на їх подальшу боєздатність. В наступних звітах Державної варти (аж до початку - середини вересня) дії в бік Глухова обмежувалися пограбуваннями окремих прикордонних сіл, а також спробами примусу місцевого населення до наступу на місто²²⁸. З іншого боку, не

²²⁶ Ibid. S. 515

²²⁷ ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.54. Арк.9

²²⁸ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918–1922) / упоряд. В.

змінилася ситуація на інших ділянках повіту. Розгром одного угруповування не забезпечував захищеність решти стратегічно важливих міст.

3.3 Спроба більшовицького наступу (8 - 21 серпня)

Інцидент під Глуховом так би і залишилися локальним явищем, якби не події в Ніжині.

У липні ЦВРК направив в Ніжин фахового військового Миколу Кропивнянського²²⁹. Загони під його керуванням мали стати одним із «внутрішніх» центрів виступів на теренах Чернігівської губернії. У містечку Веркіївка поблизу Ніжина створено «Центральний військовий штаб», навколо якого гуртувалася низка місцевих повстанчих загонів (городищенський, носівський, веркіївський)²³⁰.

Цей штаб з Веркіївки здійснив низку пападів на сусідні містечка. За словами самих «повстанців», ці напади були спричинені тим, що «безперервно зростала кількість партизанів і їх загонів»²³¹. Тобто прагненням збільшити терен діяльності. Утім, уважніше прочитання спогадів Наума Точоного дає нам дещо інший висновок: «В нас взагалі не було продуктів. Всі запаси закінчилися. Почався голод»²³². Тобто червоні нападали задля самозабезпечення, займались банальним грабунком.

Завдяки розвідці Державної варти, в проміжку між 12 і 19 липня арешовано Чернігівський губернський ревком, що мав координувати роботу

Кавунник. Київ, 2018. С.54 Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918-1920) / упоряд.: В. Кавунник. Київ, 2017. С. 263

²²⁹ Пилипенко В. Ніжин. Серпневі дні 1918-го. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/07/23/159877/> (дата звернення: 15.04.2022)

²³⁰ Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році. Харків, 1959. С.58

²³¹ Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни / редкол.: А. Левенко та ін. Чернігів, 1958. С.159

²³² «У нас совершенно не было продуктов. Все запасы иссякли. Голод давал себя чувствовать.» (Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине. *Летопись революции*, 1926. №2. С.67)

Миколи Кропивнянського, і між якими були напружені стосунки²³³. Таким чином, в останнього з'явилися додаткові можливості для більш радикальних дій. 17 липня було підписано наказ із закликом до повстання. Його примірники були відправлені членам розгромленого Чернігівського губревкому, а також ЦВРК²³⁴. Останній скликав зібрання у Курську 3-5 серпня, на котре запросили представників ЦК КП(б)У та Центрального штабу партизанського руху в Москві²³⁵. Фактично, це скликання мало підтвердити доканий факт початку повстання. Як згадував представник правого крила КП(б)У, Емануїл Квірінг: «Історія з виступом полковника така. Нас викликали з Москви і поставили перед доконаним фактом – оголошеного «полковником» повстання. Ми змушені були дати свій дозвіл, хоч і не співчували цьому»²³⁶. У результаті, Миколі Кропивнянському було надано дозвіл на початок виступу, а ЦВРК, в свою чергу, ухвалив Наказ №1 «На штурм!». Останній проголошував початок Всеукраїнського повстання всіх місцевих ревкомів, а головне – збройну підтримку таким акціям з боку ЦВРК. Тобто початку наступу загонів «нейтральної зони»²³⁷.

Бойові дії в районі Ніжина розпочалися 5-6 серпня. До наступу готувалися і загони «нейтральної» зони та прикордонних окупованих теренів. На проміжку від Стародуба до Крупця концентрувалися з'єднання більшовиків.

З першими діями підрозділів стали виявлятися недоліки організації наступу. Певна частина загонів червоних не була повністю забезпечена особовим складом. Один із очільників Чернігівського губревкому, Лев Найшулер, відзначив, що «на момент виступу активних партизанів виявилось

²³³ Пилипенко В. Ніжин. Серпневі дні 1918-го. URL:

<https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/07/23/159877/> (дата звернення: 15.04.2022)

²³⁴ Петриковський С. В «нейтральній зоні» влітку 1918 року. Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. Київ, 1958. С.169

²³⁵ ЦК КП(б)У и Ц. Военно-Революционного комитета в период между I и II съездом КП(б)У (по материалам Истпарта). *Летопись революции*. 1927. №1. С.124

²³⁶ «История с выступлением «полковника» такова. Нас вызвали из Москвы и поставили перед свершившимся фактом – об'явленного «полковником» восстания. Мы вынуждены были дать свою санкцию, хотя и не сочувствовали этому» (Там само. С.137)

²³⁷ Петриковський С. В «нейтральній зоні» влітку 1918 року. Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. Київ, 1958. С.169-170

менше, ніж передбачалося»²³⁸. Наприклад, в жуківському загоні замість 150-200 чоловік було заледве 50²³⁹. Такий стан справ змушував керівників вдаватися до «прискороного» поповнення окремих підрозділів. Як зазначалося в одній зі статей «Черниговской земской газеты»: «Маються відомости, що в Новгородсіверському повіті почалась завзята агітація серед більшовицького війська та селян за те, що треба знов почати війну з українцями й німцями... в де-яких селах оповіщено мобілізацію всієї людности»²⁴⁰. Попри значне поповнення загонів (наприклад, від 50 до 500 чоловік)²⁴¹, така кількість часто досягалася за рахунок нестандартних методів. В одному зі звітів Державної варті наводився приклад такого «стимулу» – «силою та погрозами»²⁴². Як було нами згадано, цей метод давав можливість збільшити загін кількісно, проте не якісно. Підрозділи, набрані таким чином, часто відзначалися низькою стійкістю та згуртованістю (у чому ми переконуємося надалі).

Інша проблема полягала в забезпеченості підрозділів. За словами Льва Найшулера, «майже третина партизанів була зовсім без гвинтівок ... Партизан, що мав гвинтівку і обойму патронів, вважався добре озброєним.»²⁴³. Обіцянки місцевих штабів щодо поставки озброєння подекуди були далекими від реалізації. Наприклад, з підпільного складу в Пхові (під Мозирем) місцевому загону було надіслано партію гвинтівок. Як виявилось згодом, значна їх частина була зіпсованою²⁴⁴.

Відразу постала проблема з комунікацією. Наприклад, Стародубська група загонів здійснило наступ через дві доби після загальної атаки решти

²³⁸ «на момент выступления активных партизан оказалось меньше, чем предполагалось» (ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр. 4. Арк.9)

²³⁹ Там само. Арк. 9

²⁴⁰ Черниговская земская газета. 1918. № 57-58. 9 августа. С. 3

²⁴¹ Романченко Ю. 3 партизанського руху в «невтральній зоні». *Летопись революции*, 1929. № 5-6. С.220

²⁴² «силой и угрозами» (ЦДАВО України Ф.1216 Оп.1 Спр.79 Арк.12. ЦДАВО Укаріні. Ф.1216. Оп.1. Спр.104. Арк.250)

²⁴³ «почти треть партизан была совершенно без винтовок...Партизан, имевший винтовку и обойму патронов, считался хорошо вооруженным.» (ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.4. Арк.9)

²⁴⁴ Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Мазыра і Мазырскага раёна. / уклад. М. Капач, В. Феранц. Мінск: Мастацкая літаратура, 1997. С.111

підрозділів (10 серпня)²⁴⁵. Такі загони, як Городнянський, взагалі отримали наказ в розпал повстання, будучи майже без зброї і упорядкованої структури²⁴⁶. Окремим питанням стало утримання підрозділів від передчасного наступу. Особливо це стосувалося частин, що діяли поблизу власних домівок²⁴⁷ або ж були достатньо віддаленими від основного ядра з'єднань²⁴⁸. Наприклад, частина загонів Новгород - Сіверської групи почали атакувати прикордонні терени і мобілізувати населення наприкінці липня²⁴⁹. А з червня - липня підрозділ Тимофія Черняка вів перманентні перестрілки з німецькими частинами поблизу місць дислокації загону – Очкиного та Вороб'ївки²⁵⁰.

Головним недоліком стала «політична» візія тогочасної ситуації. Намагаючись випередити майбутні дії опонентів²⁵¹, «ліве» крило КП(б)У (воно ж керувало ЦВРК) оголосило наказ про наступ. Але причина такого кроку виявилася безпідставною. У своїх спогадах Петриковський - Петренко підмітив, що посланець від Миколи Кропив'янського «докладних відомостей про становище в районі повстання не привіз»²⁵². Не було враховано деструкцію низки місцевих координуючих осередків (наприклад, Чернігівського), не кажучи про частковий арешт керівного складу декотрих

²⁴⁵ ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.54. Арк.16а. Fritsche M. DasKgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. Dresden: Baensch, 1925. S.180

²⁴⁶ Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни / редкол.: А. Левенко та ін. Чернігів, 1958. С. 240

²⁴⁷ Ісаченко С. Є. 1-й революційний полк ім. тов. Леніна. *Летопись революции*. 1928. №2. С.56

²⁴⁸ Божко О. Повстанська армія України (осінь 1918 р.): створення, організаційна структура, склад. Український історичний журнал. 2009. №4. С. С.110

²⁴⁹ Черниговская земская газета. 1918. № 57-58. 9 августа. С. 3

²⁵⁰ Стунгур Г. Герой громадянської війни - Тимофій Черняк. Київ, 1961. С.40-41

²⁵¹ Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю / під ред. Г. Єфіменка. Харків, 2017. С.112

²⁵² Петриковський С. В «нейтральній зоні» влітку 1918 року. Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. Київ, 1958. С. 169

загонів²⁵³. Поспішність рішення про початок повстання стало причиною появи згаданих нами недоліків в комунікації, постачанні та кількості загонів.

Загальний наступ почався дещо пізніше за акцію в Ніжині. З 8 на 9 серпня першими виступили Новгород-Сіверське та Ямпільське з'єднання. До складу першого з них входили биринський, коліївський, дубровський, глазовський, олтарський, хильчанський, прокоповський, дмитрівський, кривоносівський загоны з «нейтральної зони», а також шептаківський загін на контрольованьому німцями і вартою прикордонні²⁵⁴. Загальна кількість Новгород-Сіверського з'єднання під командуванням Михайла Салая складала понад 2000 чоловік.

Перед наступом на Новгород - Сіверський командуванням групи було розроблено наступний план: з'єднання ділилося на дві частини. Головне північне угруповування (8 загонів), об'єднавшись з Шептаковським загонем (на території Української держави), мало прикривати долину на північ та північний захід від міста, де теоретично очікувався обхід німецького загону або підрозділу Державної варти. Водночас, мав відбуватися наступ на північні околиці міста – с. Домотканове, Ленків, Киселівка. Південна група (3 загоны) атакувала залізничну станцію у самому Новгород-Сіверську²⁵⁵. Північна група більшовиків концентрувалася у Біринському лісі навпроти Десни. Таким чином німці або Державна варта не могли чітко визначити усі місця переправи більшовиків²⁵⁶. До ранку усі з'єднання мали зайняти встановлені рубежі на підступах до міста і сукупним ударом вибити з нього місцевий гарнізон.

На окремий розгляд заслуговують дії Німецької імперської армії. Хоча офіційного дозволу на відсунення демаркаційної лінії командування групи

²⁵³ Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни / редкол.: А. Левенко та ін. Чернігів, 1958. С.238. Наприклад, командирів добрянського загону, що входив до складу загону села Дроздівки

²⁵⁴ ЦДАГО України. Ф.59 Оп.1 Спр.1188.Арк.9

²⁵⁵ Романченко Ю. 3 партизанського руху в «невтральній зоні». *Летопись революции*, 1929. № 5-6. С. 221

²⁵⁶ Там само. С.220

армій не надавало, місцеві комендатури вирішували цю проблему у свій власний спосіб. На Десні час від часу курсували патрульні пароплави або човни з оброєним особовим складом, та декількома кулеметами²⁵⁷. В самому місті створювалася система опорних пунктів (Stiükpunkte). Наприклад, територія станції огорожувалася дротяним загородженням, а на вікна оснащувалися внутрішні щити з бійницями для захисту від пострілів²⁵⁸. Водночас, на усіх міських околицях створювалася мережа окопів²⁵⁹. Оскільки Новгород-Сіверськ був одним із важливих стратегічних пунктів північного прикордоння (тут також знаходилася комендатура), місцевий гарнізон мав відповідати цьому статусу. У місті знаходилося до 3 рот 100-го ландверного полку, а також батарея 19 арт. полку (до 4-ох гармат)²⁶⁰. Ймовірно, німецькі артилеристи мали бути ознайомлені з навколишньою місцевістю, мати «пристріляні» місця. З липня фіксувалися постійні перестрілки німецьких і більшовицьких підрозділів. У тому числі, за твердженням дослідника Георгія Стунгура, з використанням артилерії з боку перших²⁶¹. Ефективність німецької оборони покращували і розвідувальні судна, що надавали додаткову інформацію щодо ворожих загонів.

Отже, в ніч з 8 а 9 серпня більшовицькі підрозділи почали концентруватися в районі Біринського лісу. На цьому етапі відразу постали перші проблеми. Олтарський загін²⁶² не прибув в точку збору. Командувач Дмитрівського загону, Юрій Романченко згадував, що бійці підрозділу врешті дезертували і не прийняли участі в наступі²⁶³. З'ясувалося, що частина

²⁵⁷ Sauer W. Das Königlich Sächsisches Grenadier-Landwehr-Regiment Nr.100. Dresden, 1923. S. 93. ЦДАГО України. Ф. 5 Оп.1. Спр.51. Арк. 38

²⁵⁸ Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни / редкол.: А. Левенко та ін. Чернігів, 1958. С.253. Борьба за советскую власть в Белоруссии. Сборник документов и материалов. в 2 т. Минск: Беларусь, 1968. Т.1. С.215

²⁵⁹ Sauer W. Das Königlich Sächsisches Grenadier-Landwehr-Regiment Nr.100. Dresden: Vaensch-Stiftung, 1923. S. 93

²⁶⁰ ЦДАВО України. Ф.1077 Оп.1 Спр.43. Арк.56, 20об

²⁶¹ Стунгур Г. Герой громадянської війни Тимофій Черняк. Київ, 1961. С.41

²⁶² ЦДАГО України. Ф.59 Оп.1. Спр.1188. Арк.10

²⁶³ Романченко Ю. З партизанського руху в «неутральній зоні». *Летопись революции*, 1929. № 5-6. С. 219

підрозділів вирушила з метою банального грабунку: «Не буде зайво відзначити, що селяни деяких сіл... їхали за загоном підводами, щоб після здобуття партизанами міста можна було трохи «поживитися»»²⁶⁴. Окремою проблемою була комунікація між загонами. Сотня Червоного козацтва, що мала підтримувати виступ з'єднання, не прибула²⁶⁵. Зв'язковий ЦВРК, Наум Точоний, передав наказ вже після нападу на місто²⁶⁶. Ймовірно, схожа ситуація сталася з Трубчевським батальйоном Черняка. Участь у наступі прийняла лише одна рота цього загону (під командуванням Всеволода Довнар - Запольського)²⁶⁷.

Окрім того, виник наслідком поспішної організації загонів – нестача озброєння. На переправі більшовицькі підрозділи почали вимагати гвинтівки і кулемети:

«Уже недалеко від Н.- Сіверського деякі партизани почали вимагати від т. Довнар - Запольського зброї.

— Чи є зброя, чи є кулемети, а чи здобудемо ми місто, чи не обманюють нас, що там селяни повстали? — ось які запитання сипалися Довнар - Запольському.»²⁶⁸

Відповіддю на прохання стала обіцянка отримання зброї вже у захопленому місті. Що не призвело до покращення настрою в з'єднанні. Частина підрозділів більшовиків почала втікати²⁶⁹. Комануванню довелося залишити загороджувальний загін в Біринському лісі, щоб не допустити подальшої дезерції у власних рядах.

Попри такий стан справ, було вирішено розпочати наступ. Вночі з 8 на 9 серпня почалася переправа усіх більшовицьких загонів. Проте, кількість паромів не відповідала чисельності головного (північного) угруповування. Тож нічна переправа під с. Леньковим затяглася аж до світанку. Через певний

²⁶⁴ Романченко Ю. 3 партизанського руху в «неутральній зоні». *Летопись революции*, 1929. № 5-6. С.220

²⁶⁵ ЦДАГО України Ф.59 Оп.1 Спр.1188. Арк.10

²⁶⁶ Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине. *Летопись революции*, 1926. №2. СТ.73

²⁶⁷ ЦДАГО України. Ф.59 Оп.1 Спр.1188. Арк.9

²⁶⁸ Романченко Ю. 3 партизанського руху в «неутральній зоні». *Летопись революции*, 1929. № 5-6. С. 220

²⁶⁹ Там само. С.221

час на переправу наткнувся розвідувальний пароплав німців. З якого відразу відкрили кулеметний і рушничний вогонь по більшовикам²⁷⁰. Останні відповіли перестрілкою з правого та лівого берегів Десни. Через кучність вогню і обстріл з декількох напрямків, пароплав «продырявленный пулями», відступив до Новгород-Сіверська²⁷¹.

Окрім виснажливого переходу через річку, більшовики мали зайняти плацдарм для наступу на місто. Він знаходився в 12-13 км. південніше місця переправи²⁷². Проте перші загони дійшли туди «вже засвітла»²⁷³. Певну частину часу зайняла мобілізація прилеглих сіл: Ленькова, Домотканового²⁷⁴. За цей час німці встигли отримати інформацію від команди судна та відправили розвідувальні патрулі. Невдовзі рух більшовицьких загонів було помічено. Йосиф Прошек, комбатант сотні Червоного козацтва, згадував наступне: «Німці про них дізналися і зустріли на березі вогнем артилерії»²⁷⁵. У той самий час ще тривала переправа. Німецька артилерія відкрила вогонь і по лівому берегу Десни, де була зосереджена решта загонів більшовиків²⁷⁶. Внаслідок чого, останні «через річку не переправилися»²⁷⁷. Водночас, червоні, що встигли переправитися через Десну, продовжували наступ на місто. Ймовірно, німецька артилерія почала обстріл в момент формування бойових порядків більшовиків. Кожен підрозділ червоних наступав «обганяючи інших партизанів»²⁷⁸. Тобто безладно. Попри вогонь гармат, частині більшовиків вдалося дійти до міських окраїн. Проте там вони наткнулися на німецькі окопи. Німці зустріли більшовиків «щільним, хоч і безладним, рушничним та

²⁷⁰ ЦДАГО України.Ф. 59. Оп.1. Спр.1137.Арк. 35

²⁷¹ Там само. Арк.35

²⁷² ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1188 Арк.11

²⁷³ «когда уже было светло» (ЦДАГО України. Ф.59 Оп.1. Спр.1188. Арк.11)

²⁷⁴ ЦДАГО України Ф.59. Оп.1. Спр.1137. Арк.35

²⁷⁵ «Немцы о них узнали и на берегу их встретили залпами...» (ЦДАГО України Ф.59. Оп.1 Спр.1100. Арк. 54)

²⁷⁶ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1137. Арк.36

²⁷⁷ «через реку не переправились» (ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1 Спр.1100. Арк.54)

²⁷⁸ Романченко Ю. З партизанського руху в «невтральній зоні». *Летопись революции*, 1929. № 5-6. С.221

кулеметним вогнем»²⁷⁹. За спогадами Івана Салая, «противник ввів у дію ... міномети і велику кількість станкових кулеметів»²⁸⁰. Самі ж більшовики могли відповісти хіба що кулеметним та рушничним вогнем. Артилерії, мінометів, як і вибухової зброї (гранат) вони не мали²⁸¹.

Зустрівши опір на підступах до міста, більшовики припинили спроби наступу. Водночас, німці почали обходити північне угруповування червоних²⁸². Поблизу Ленькова, де знаходилася переправа, наступали батарея 19 артилерійського полку і одна з кулеметних рот батальйону 104 ландверного полку (ймовірно, з Костобобра²⁸³). Під загрозою оточення, «невитримані, панічні партизани почали кидати зброю й тікати»²⁸⁴. З незрозумілих причин, поблизу переправи не було утворено тилових загонів. За словами командувача дмитрівського загону, Юрія Романченка, приходилося створювати такі групи на ходу. Більше того, частину важливого озброєння (кулеметів) заклинило. Що ще більше ускладнило ситуацію для більшовиків²⁸⁵. Уночі вдалося налагодити поступову переправу загонів під вогневим прикриттям. Але і на цьому проблеми більшовицького з'єднання не закінчилися. Через паніку підрозділів і постійний артилерійський та збройний вогонь німецьких частин, на паромі розмістилася занадто велика кількість вояків. Один із паромів, з причини надмірної ваги, почав тонути: «При відступі сталася паніка, пороми були переобтяжені і люди почали тонути. Жінки загиблих плакали і усе село

²⁷⁹ «жестоким, хотя и беспорядочным, ружейным и пулеметным огнем» (ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1137. Арк.36)

²⁸⁰ «противник ввёл в действие... миномёты и большое количество станковых пулемётов» (ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1 Спр.1188. Арк.11)

²⁸¹ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1137. Арк.36

²⁸² Романченко Ю. 3 партизанського руху в «неутральній зоні». *Летопись революции*, 1929. № 5-6. С.221

²⁸³ ЦДАВО України. Ф.1077 Оп.1 Спр.43. Арк.20об. ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1188. Арк.17

²⁸⁴ Романченко Ю. 3 партизанського руху в «неутральній зоні». *Летопись революции*, 1929. № 5-6. С. 221

²⁸⁵ Там само. С.221

піддалося паніці.»²⁸⁶. Попри все, північному угруповуванню вдалося переправитися назад. Підкріпити з'єднання намагався Трубецький батальйон Черняка. Проте повторна переправа поблизу Леньково натрапила на вогонь німецької батареї, котра знищила наведений партизанами міст²⁸⁷.

Більш успішними були дії Шептаковського загону, котрий діяв західніше Новгород-Сіверського. Об'єднавшись з північною групою, він прикривав їх фронт з північно - західного боку від міста. Поблизу селища Шептаки вони напали на колонну німецьких військ, що перевозила озброєння. Ймовірно, це був один з німецько - українських постів, що займався роззброєнням прилеглих сіл²⁸⁸. У звіті Генерального штабу Української держави зазначалося про вбитого начальника варту Хаєвцова, одного рядового і трьох німецьких вояків²⁸⁹. У цій сутичці більшовикам вдалося здобути до 40 гвинтівок і патрони²⁹⁰. Окрім того, вдалося підірвати міст поблизу Демидівки, частково перервавши сполучення Новгород - Сіверськ – Новозибків²⁹¹

Інакшою була ситуація в південного угруповування більшовиків. Переправившись у села Комань, вони здійснили напад на низку прикордонних постів, змусивши їх відступити до Новгород - Сіверська²⁹². Через яри більшовикам вдалося зайти на окраїну міста і напасти на залізничну станцію. Проте й тут червоні зазнали невдачі. Станція знаходилася на узвишші²⁹³ (не кажучи про укріплення у вигляді дроту та віконних щитів), а на підходах до неї загони було зустрінuto вогнем гвинтівок і кулеметів²⁹⁴.

²⁸⁶ «При отступлении произошла паника, паромы были перегружены и люди начали тонуть... Бабы погибших подняли вой и все село поддалось панике...» (Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине. *Летопись революции*, 1926. №2. С. 73)

²⁸⁷ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.105. Арк. 280. ЦДАГО України Ф.59 Оп.1 Спр.1188. Арк.17

²⁸⁸ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1188. Арк.12

²⁸⁹ ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.54. Арк.17

²⁹⁰ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1188. Арк.12

²⁹¹ ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.54. Арк.17. ЦДАГО України. Ф. 59. Оп.1. Спр.1188. Арк.12

²⁹² ЦДАГО України. Спр.1137. Ф. 59. Оп.1. Арк.35

²⁹³ Романченко Ю. 3 партизанського руху в «неутральній зоні». *Летопись революции*, 1929. № 5-6. С.221

²⁹⁴ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1137 Арк.35

У сумі, цілі об'єднання виконані не були. Попри знищення низки комунікацій (мостів) та розгрому декількох постів, місто захопити не вдалося. Як зазначав один із очільників місцевих загонів, Михайло Романченко, з боку більшовиків було вбито декілька десятків чоловік²⁹⁵, не кажучи про поранених. Не меншими були і не бойові втрати. Після виступу, певна частина селян «швидко тікали в свої села»²⁹⁶. Наприклад, з Дмитрівського підрозділу в 500-600 чоловік, за свідченнями Юрія Романченка, «більшість партизанів покинули загін і помандрували в свої села»²⁹⁷. Про стан більшовицьких військ виразно згадував Йосиф Прошек: «Дорога була забита сільськими возами, на яких були озброєні чоловіки, жінки та діти. Це були не партизани, які мали взяти місто».²⁹⁸ Загальні втрати німецьких військ і Державної варти нам не відомо. Зі звітів Генерального штабу можемо зробити висновок, як мінімум, про трьох вбитих німецьких вояків, одного нижнього чину Державної варти та начальника одного з місцевих загонів Державної варти.

Одночасно з Новгород - Сіверським з'єднанням свій виступ здійснило Ямпільське угруповування на чолі з Василем Боженком. Воно налічувало до 300 чоловік і складалося з юринівського, вовненського, шатриховського, буднянського і дупликовського загонів²⁹⁹. План командувача був наступним: з'єднання поділялося на 7 груп, у кожній з яких були свої задачі. Перша група мала руйнувати телеграфний і залізничний шлях між Хутором Михайлівським (північніше Ямполя) і Ямполем. У той час група №7 мала нищити телеграфні стовпи та міст на залізничному шляху між Глуховом та Ямполем³⁰⁰. Водночас, група №2 мала зайняти позиції поблизу лісів містечок Усок та Паліївка (на захід від Ямполя), тим самим утримуючи ворожі підкріплення зі сторони

²⁹⁵ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1137. Арк.36

²⁹⁶ Романченко Ю. 3 партизанського руху в «неутральній зоні». *Летопись революции*, 1929. № 5-6. С.221

²⁹⁷ Там само. С. 222

²⁹⁸ «Дорога была забита сельскими повозками, на которых были вооруженные мужчины, женщины и дети. Это были не партизаны, которые должны были взять город» (ЦДАГО України Ф.59. Оп.1. Спр.1137. Арк.19)

²⁹⁹ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1188. Арк.7

³⁰⁰ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1188. Арк.8

Шостки. Решта підрозділів (групи №3,4,5,6) мали сконцентруватися навколо Ямполя і очікувати наказу для наступу. По закінченню диверсійної діяльності група №1 мала утримувати дорогу на Хутір Михайлівський, у той час як з'єднання №7 укріплювало позиції у напрямку до Глухова, не даючи підійти підкріпленню і не випускаючи відступаючі з Ямполя ворожі підрозділи³⁰¹.

Певні зміни відбулися і в німецькому командуванні. По завершенню операції в районі Хохлівки – Микитівки, від місцевих жителів розвідка дізналася про існування інших більшовицьких угруповань в районі Шостки – Ямполя – Крупця³⁰². Подану інформацію в дещо перебільшеному вигляді поширювали місцеві газети: «У районі на північ від Хутора Михайловського зосереджено близько 1000 осіб. У Глухівському повіті більшовики групуються... в районі села Есмани, де налічується до 2000 озброєних, та містечка Крупець, де зосереджено до 1000 червоногвардійців та селян»³⁰³.

З метою протидії майбутньому наступу, відбулося посилення головних прикордонних містечок: до Хутора Михайлівського прибула додаткова рота 430 полку та мінометний взвод, а ще одна рота цієї ж формації поповнила наявних рот в Шостці³⁰⁴. Таким чином, в Шостці і Хуторі Михайлівському перебували до 7 рот разом з допоміжними частинами³⁰⁵. Водночас, в Глухівський повіт прибув ландверний 52 піхотний полк, а також декілька батарей артилерії 69-ої резервної бригади³⁰⁶. Частково, новоприбулі частини були розподілені поміж наявними підрозділами, а рештою – залишилися в резерві, на випадок складної ситуації.

³⁰¹ ЦДАГО України. Ф. 59. Оп.1. Спр.1188. Арк.8

³⁰² Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S.515.

³⁰³ «В районе севернее Хутора Михайловского сосредоточено около 1000 человек. В Глуховском уезде большевики группируются... в районе села Есмани, где насчитывается до 2000 вооруженных, и местечка Крупец, где сосредоточено до 1000 красногвардейцев и крестьян» (Черниговская земская газета. 1918. № 65-66. 24 августа. С. 4-5)

³⁰⁴ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S.515

³⁰⁵ ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.43. Арк.21

³⁰⁶ ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.54. Арк.9. ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.43. Арк.56об

Станом на 8 серпня всі загони Ямпільського з'єднання сконцентрувалися в Білиці (на північ від Ямполя). 9 серпня розпочався наступ. В перші два дні більшовиками підірвано залізничні мости: на шляху Ямпіль – Зерново, котрий «підірвали у двох місцях»³⁰⁷, а також в бік Глухова, котрі підірвали в трьох місцях³⁰⁸. Водночас, спилено телеграфні стовпи, котрі зв'язували Ямпіль з Глуховом (до 3 одиниць). В районі с. Усок (між Ямполем і Шосткою) більшовиками було здійснено спробу підризу потяга. Попри їх заяву щодо знищення потягу з «вояками і боєприпасами»³⁰⁹, таке твердження не знаходить підтвердження у німецьких джерелах. Як зазначалося в щоденнику 430-го ландверного полку, «В Усоці перед потягом було підірвано декілька бомб. Пошкодженнь майже не завдано»³¹⁰. Загони Василя Боженка почали блокувати шляхи можливих підкріплень з боку прилеглих гарнізонів. Кінний німецький патруль з десяти вершників поблизу Дорошівки (між Хутором Михайлівським і Ямполем) потрапив під вогонь двох кулеметів і рушниць групи №1. У результаті чого був поранений і взятий в полон один вершник³¹¹. Група №2 почала закріплюватися у селищі Паліївка (поблизу с. Усок), шляхом побудови укріплень³¹²

Станом на 12 серпня групи №3,4,5,6 оточили Ямпіль, а загін №7 готував наступ на німецький пост поблизу останнього моста з Ямполя на Глухів. Сумарна кількість червоних складала до 200 чоловік з 2 кулеметами. Ще два кулемети перебували в руках загону, що прикривав шлях на Хутір Михайлівський³¹³. В Ямполі знаходилося до однієї роти 430 ландверного

³⁰⁷ «Die Eijenbahnbrücke Jampol-Michajlowsfi wurde zwei Stellen gesprengt.» (Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S.519)

³⁰⁸ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1188. Арк. 6

³⁰⁹ Там само. Арк.6

³¹⁰ «Bei Ujof werden Bombenattentate auf einen dort planmäßig verkehrenden Zug ausgeübt. Es entsteht nur geringer Schaden» (Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S.516)

³¹¹ Ibid. S.518-519

³¹² Ibid. S.516

³¹³ Ibid. S.517-519

полку (з одним кулеметом), а також патруль цього ж полку, що охороняв міст на Глухів.

За спогадами службовця 430 полку, лейтенанта Менге, о третій годині ночі гарнізон був розбуджений вибухом бомби та пострілами в бік їх місця розташування. Гарнізон, що розміщувався в центрі містечка, в маєтку Терещенка, відразу зайняв оборону у дворі³¹⁴. Василь Боженко згадував, що доволі швидко вдалося увійти і зайняти Ямпіль, за винятком центральної площі – місця перебування гарнізону³¹⁵. За свідченнями учасників з німецького боку, «роту тримали під потужним вогнем з усіх боків. Ворог щохвилини вів вогонь з 2 кулеметів»³¹⁶. В свою чергу, відповідав кулемет гарнізону, розміщений на даху помістя.

З іншого боку містечка, в сторону Глухівського моста (де перебував патрульний пост) було чутно неодноразовий гучний стукіт і вибухи. Командуванням роти було вирішено відправити допомогу. Для цього з роти виокремили взвод на чолі з заступником командувача, Стробліном. Під прикриттям кулеметного вогню підрозділу вдалося прорватися поза межі блокади. Загін Стробліна обмежився лише короткочасною перестрілкою з більшовиками³¹⁷. Дійшовши до мосту, командир помітив, що патруль відносно цілий (за винятком одного вбитого) і займає оборону поблизу залізниці під вогнем супротивника³¹⁸. Водночас, більшовики намагалися діяти широким фронтом, обстрілюючи пост з декількох флангів. У наслідок чого був поранений в руку командувач взводу. Було вирішено завдати контрудару по частині загонів, що вели обстріл з окраїни містечка. Тим самим послабивши натиск на гарнізон і давши можливість пробитися назад до головних сил. Поки частина німецького взводу відповідала вогнем з фронту, основна маса обійшла ворожу лінію вогню з флангу, і почала наступ на позиції більшовиків³¹⁹.

³¹⁴ Ibid. S. 517

³¹⁵ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1188. Арк.8

³¹⁶ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S.517

³¹⁷ Ibid. S.517

³¹⁸ Ibid. S.517

³¹⁹ Ibid. S.518

Результат був успішним. Частина більшовиків тимчасово відступила, покинувши в якості трофея один кулемет з дев'ятьма лентами набоїв³²⁰, а загін Стробліна пробився до своїх позицій.

Через певний час більшовики продовжили штурм маєтку. До нападу залучалися новомобілізовані місцеві жителі. Як зазначалося у німецькому звіті, «серед них були підлітки 10-12 років, котрі переносили амуніцію, і, подекуди, стріляли з зброї більшовиків»³²¹. Декілька разів партизани пробували обійти маєток з заходу і встановити кулемет для вогню впритул. Усі ці спроби відганялися рушничним вогнем та гранатами³²². Як зазначав Василь Боженко, маєток Терещенка «підірвати без артилерії не виявилось можливим»³²³. Останньої у повстанців не було.

Водночас, докорінно змінювалася ситуація поза межами містечка. Отримавши відомості від розвідки про наступ більшовиків, німецьке командування відправило сили на деблокування містечка. З боку Хутора Михайлівського був відправлений зведений батальйон з декількох рот та мінометного взводу. Поблизу Ямпільських лісів німецький підрозділ вступив у вогневий контакт з групою №1 (зі з'єднання Василя Боженка). Завдяки артилерійському вогню з мінометів червоні почали відступати³²⁴. В свою чергу, загін спробував переслідувати втікачів, проте темрява завадила цьому. Укріплюючись в Паліївці, група №2 спробувала зайняти сусідній Усок. Проте напоролася на зустрічний вогонь німецького взводу. Котрий, в свою чергу, сам перейшов у наступ на більшовицький загін. Водночас, з боку Шостки було відправлено до трьох рот 52 полку, що почали обходити Паліївку з півночі³²⁵. Тим самим загрожуючи відступу загону в «нейтральну зону». Окрім того,

³²⁰ Ibid. S.518

³²¹ «Er meldete noch, das die Bande zum Ziehen und teils audy zum Bedienen der Majdhinengewehre halberwacyfene Jungen ven 10-12 Jahren bei fich gehabt habe.» (Ibid. S.518)

³²² Ibid. S.518

³²³ «взорвать без артиллерии не оказалось возможным» (ЦДАГО України. Ф.59 Оп.1.

Спр.1188. Арк.8)

³²⁴ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S. 519

³²⁵ Ibid. S.519

більшовики не встигли сконструювати лінію укріплень у самому селищі³²⁶. З причини «сильнішого тиску з боку супротивника... загін №2 був змушений відступити»³²⁷, залишивши в містечку кулемет з патронами, 1 загиблого, кілька гвинтівок і гранати³²⁸. У результаті вдалого удару червоних по обидві сторони від міста і невдач у штурмі гарнізону Ямполя, з'єднання Боженка почало відступ.

Отже, штурм Ямполя з боку більшовиків зазнав провалу. За німецькими даними, з боку власних військ було втрачено одну людину вбитою і одну пораненою, а більшовицьких – декілька вбитими і пораненими, а також два кулемети³²⁹. З цим почасти збігаються дані Василя Боженка. Серед власних військ він нарахував 1 вбитого і 8 поранених бійців. Водночас, непропорційними є втрати німців. За свідченнями червоних, під Уском було втрачено понад 100 вояків супротивника³³⁰. Якщо казати про втрати інфраструктури, то фактично всі мости від Глухова до Ямполя були зруйновані³³¹. Частково вдалося зберегти один із мостів коло Ямполя. Як підмічав начальник взводу, Строблін, бомба була прив'язана до колії невдало. Її вибух спричинив лише кілька сколів на колії. В іншому кінці моста частина рельсів була дещо погнутою: «На одній із ділянок було вирвано і погнуто рельсу (до цього було чуто удари молотом)»³³².

Значно менше інформації мається щодо наступів Крупецького та Шосткинського угруповань. Перше з них розпочало виступ з 7 на 8 серпня. Чисельність з'єднання становила від 200 до 500 чоловік. Крупець обороняла п'ята рота 39 ландверного полку. Акція розпочалася з підриву мосту між

³²⁶ Ibid. S.516

³²⁷ «сильнейшего давления со стороны противника... отряд №2 был вынужден отступить» (ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1188. Арк.8)

³²⁸ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S.519

³²⁹ Ibid. S.517-519. Цікаво, що у звіті Державної варті кількість захоплених кулеметів зводиться до трьох одиниць. (ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.89. Арк. 25-25об)

³³⁰ ЦДАГО України. Ф.59 Оп.1. Спр.1188. Арк.8

³³¹ Черниговская земская газета. 1918. № 61-62. 23 августа. С. 4

³³² «Dagegen war an anderer Stelle eine Schiene herausgerissen und verbogen worden (die vom Gut aus gehörten Hammerschläge)» (Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S. 518)

селищем Заруцьке та Крупцем³³³. Загін з 200 більшовиків напав на німецький відділ, що займався заготівлею сіна поблизу Крупецького цукрового заводу³³⁴. В ході перестрілки останні вимушено відступили на територію підприємства, ведучи оборону з його стін³³⁵. Через певний час на допомогу обложеним прибув з'єднаний підрозділ Державної варти та німецької роти 430 полку разом з артилерійською батареєю резервної 69-ої бригади³³⁶. Піхота пішла в атаку, ведучи перестрілку з більшовиками. Дії зведеного підрозділу підкріплялися вогнем німецької артилерії. За свідченням німецької сторони, це вирішило результат сутички: «Після прибуття підкріплення та шести гарматних пострілів банда швидко відступила»³³⁷. Втрати з німецької сторони були наступними: 2 загиблих і один поранений³³⁸. У той час більшовики втратили 11 убитими та 1 пораненим³³⁹. Більшовицьких джерел про втрати віднайти не вдалось.

Не більш детальний опис наступу Шосткинського угруповання. З радянських джерел відомо, що його виступ відбувся одночасно з Новгород-Сіверським угрупованням. Об'єднання складалося з антонівського, коліївського, івотського, вовнянського та ще 3-5 безіменних загонів³⁴⁰. Сумарно – до 1000 чоловік під командуванням Георгія Богданова. Німецький гарнізон Шостки, як ми вже зазначили, становив до 7 рот особового складу. Вночі 9 серпня більшовицькі частини почали займати позиції в прилеглих до Шостки селах. Зранку почався наступ. Нам не відомі точні місця ударів партизанських угруповань. Відомо лише, що вони намагалися «заволодіти

³³³ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918-1920) / упоряд.: В. Кавунник. Київ, 2017. С. 270

³³⁴ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S. 519

³³⁵ Ibid. S.516

³³⁶ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.104. Арк.171

³³⁷ «Nach Eintreffen von Verstärkungen und Abgabe von sechs Artillerieschüssen zieht sich die Bande beschleunigt zurück» (Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S.519)

³³⁸ ЦДАВО України Ф.1216. Оп.1. Спр.104. Арк.171. Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S.516

³³⁹ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S.516

³⁴⁰ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1137. Арк. 36

низкою сильно укріплених пунктів в передмісті»³⁴¹. Характерно, що німецькі частини знали про виступ угруповування. 3 серпня місцеві агенти повідомляли про загрозу нападу на Шостку більшовицького загону з декількома кулеметами³⁴². Тож наступаючі загопи червоних були зустрінуті «сильним рушничним та кулеметним вогнем»³⁴³. Більше того, під час бою дезертирувала частина мобілізованого населення. За споминами Михайла Ромченка «у загопи проникло більше, ніж у інших місцях, підкулачників. З деяких загонів підкулачники дезертували, захоплюючи з собою нестійкі елементи»³⁴⁴. У підсумку, більшовицькі загопи відступили на свої попередні позиції. В свою чергу, німці вирішили здійснити спробу контратаки. Четверта рота здійснила наступ в сторону Ямполя. В результаті короткої перестрілки один із більшовицьких загонів змушений був відступити. На місці бою залишилося 6 вбитих більшовиків³⁴⁵. Контрнаступ лише довершив результат попереднього бою, оскільки більшість Шосткинського угруповування почала відступ вже після невдалого штурму міста³⁴⁶.

Варто зазначити, що великі сподівання більшовики покладали на робітників місцевого порохового заводу. Попри все, ті відмовилися виступати. Причиною цьому, за словами учасників, був вплив есерівської організації, котра налічувала «декілька тисяч осіб»³⁴⁷. Ймовірно, зіграла свою роль і свіжа пам'ять протистояння місцевих робітників з більшовицькою армією Ремньова у квітні 1918 р.³⁴⁸ Окрім того, в кожного з двох угруповань (Шосткинському і Крупецькому) не було організаційного ядра – загону з кращим забезпеченням

³⁴¹ «овладеть несколькими сильно укрепленными пунктами на окраинах» (Там само. Арк.37)

³⁴² Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S.515

³⁴³ «сильным ружейным и пулеметным огнем» (ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1.

Спр.1137.Арк.18)

³⁴⁴ «в отряды проникло больше, чем в других местах, подкулачников. Из некоторых отрядов подкулачники дезертировали, увлекая за собой неустойчивые элементы» (Там само. Арк.37)

³⁴⁵ Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin, 1929. S.516

³⁴⁶ ЦДАГО України. Ф.59 Оп.1. Спр.1137.Арк.18

³⁴⁷ «несколько тысяч членов» (Там само. Арк.37)

³⁴⁸ Земанек А. Кириєвський В. Битва за Шостку 1918 року. URL:

<https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/06/2/152540/> (дата звернення: 15.04.2022)

і комунікацією з центром (на кшталт загону Василя Боженка чи загону Всеволода Довнар - Запольського). Тож рівень їх взаємодії, як і згуртованість, були низькими.

В випадку з Стародубським угруповуванням ситуація мала певну специфіку. Брянський повіт був одним із основних центрів зосередження есерів та анархістів. Попередньо ми зазначали, що відносини більшовиків і цих політичних об'єднань загострилися з літа 1918 р. Що призвело до подальшого розколу між ними. З того часу більшовики починають реорганізацію рад, домінуючу позицію в яких становили конкуренти. Одним з таких центрів був Брянськ, а також прилегле до нього містечко Біжиця. Тут, паралельно з місцевими радами більшовики утворили власні органи влади – комбіді (комітети бідноти)³⁴⁹. Вони перетягували до себе певну кількість людей, керуючись протиріччями між окремими категоріями населення. На додачу до розколу всередині стану суперника, більшовики здійснювали його фізичну ліквідацію. На затримання складу Біжицького комітету есерів був залучений загін Брянської червоної гвардії, частина особового складу якого брала участь у прикордонних сутичках поблизу Хутора Михайлівського³⁵⁰. Дане протистояння досягло свого найбільшого розмаху на початку серпня. В перших числах місяця відбувалися перестрілки між есерами та більшовиками у Брянську³⁵¹ та Біжиці³⁵², а також арешт анархістських організацій в Брянському заводі³⁵³. Ці події відбувалися паралельно з серпневим повстанням. А отже, на додаткові ресурси Стародубському угруповуванню розраховувати не приходилося.

³⁴⁹ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Москва, 2010. С.20

³⁵⁰ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.247. Арк.7

³⁵¹ Борьба трудящихся Орловской губернии за установление советской власти /редкол. М. Дзюба. Орел, 1957. С.227

³⁵² Кляченков Е. Оппозиционная деятельность социалистов и анархистов на территории Орловской и Брянской губерний (октябрь 1917 г. - вторая половина 1920-х годов): дис. ... канд.ист.наук: 07.00.02 / Брянский государственный университет имени академика И.Г.Петровского. Брянск, 2014. С.101

³⁵³ Там само. С. 105

Склад місцевого більшовицького формування становив до 360 осіб. Серед них – Дніпровський і Сновський загони. Зоною їх концентрації стала лісиста місцевість на північ від Стародуба, в районі лісів між Клинцями та Найтоповичами (на північний-захід від Стародуба)³⁵⁴. 9 серпня до 100 чоловік перетнуло лінію Кустичі – П'ятовськ і рушило в сторону Стародуба. По дорозі вони зайняла містечко Сергіївськ, що знаходилося на трасі Стародуб – Кустичі³⁵⁵. Водночас, в сторону Сергіївська направлявся фургон з зерном зі складу третьої роти 106-го ландверного полку. Його супроводжував пост 20 драгунського полка, котрий складався з 2 гусар. При в'їзді в селище колона потрапила в засідку більшовиків. Фургон і патруль обстріляли³⁵⁶. При перестрілці загинули водій і два штурмани машини, а також було вбито одного гусара з патруля³⁵⁷. Один із штурманів перед смертю встиг зайняти кругову оборону і вбити двох більшовиків³⁵⁸. Водночас, один із живих членів кінного патруля засів в кукурудзяному полі і певний час відстрілювався звідти. Невдовзі його тяжко поранили. Проте гусар встиг відступити і попередити Стародубський гарнізон³⁵⁹.

В напрямку Сергіївська було відправлено патруль третьої роти 106 полку. Проте не втрачали часу і більшовики. З Сергіївська вони повернулися до прилеглого Гаськова, де з'єдналися з рештою групи. Німецький пост потрапив під їх вогонь поблизу кладовища селища³⁶⁰. Втративши одну людину пораненою, патруль відступив дозводу 106-го полку, що направлявся їм на допомогу. Попри таке підсилення, наступ на цвинтар був швидко зупинений. За свідченнями німецьких комбатантів, «Вогонь з одного нашого кулемета був

³⁵⁴ Planitz K. Das Königlich Sächsisches 3. Husaren-Regiment Nr.20. Bautzen, 1932. S.132

³⁵⁵ Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. Dresden, 1925. S.180.

ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.54. Арк.16а

³⁵⁶ Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. Dresden, 1925. S.180

³⁵⁷ Ibid. S.180. Planitz K. Das Königlich Sächsisches 3. Husaren-Regiment Nr.20. Bautzen, S.132

³⁵⁸ Planitz K. Das Königlich Sächsisches 3. Husaren-Regiment Nr.20. Bautzen, 1932. S.132

³⁵⁹ Ibid. S.132

³⁶⁰ Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. Dresden, 1925. S.181

прицільний. Проте поступався 4 скорострілам супротивника»³⁶¹. На допомогу німецькому підрозділу було надіслано ще один взвод з кулеметом. Поки обидва скоростріли вели перестрілку з більшовиками, частина атакуючої групи почала обходити кладовище. Підійшовши впритул до червоних, німецький підрозділ розпочав атаку³⁶². У результаті, більшовики відступили за «демаркаційну лінію».

Не вдалося повністю визначити втрати червоних. З німецького звіту відомо про 2 вбитих більшовиків. Ймовірно, певні втрати партизани зазнали під час бою на цвинтарі. З боку німців зафіксовано 4 вбитих та 2 поранених бійця.

Наступна спроба наступу здійснена 19 серпня в містечку П'ятовськ (західніше Стародуба). Як зазначалося у звіті Державної варти, «Банда ... за згодою з деякими жителями села П'ятовська і Янькова в ніч на 29 серпня з цього року, принесла в П'ятовськ чотири кулемети і з чотирьох сторін стала обстрілювати училище, в якому перебували німецькі війська»³⁶³. Водночас, місцевим жителям були роздані гвинтівки для участі в оточенні німецького загону, а частині наказано споруджувати барикади з місцями для кулеметів³⁶⁴. Для деблокади було відправлено одну штурмову роту зі складу 106-го полку. Проте штурм укріплень містечка перетік в довготривалу перестрілку з більшовиками³⁶⁵. За свідченнями службовця полку, Макса Фрітше, «рота дещо

³⁶¹ «Diese erwies sich als zu schwach gegenüber vier M.G. beim Feinde . Der daraufhin mit einer Gruppe und einem M.G. zur Unterstützung entsandte Vzfeldw» (Ibid. S.181)

³⁶² Ibid. S.181

³⁶³ «Банда...по уговору с некоторыми жителями с[ела] Пятовска и Янькова в ночь на 29 августа с[его] г[ода], ввезла в Пятовск четыре пулемета и с четырех сторон стала обстреливать училище, в котором помещались немецкие войска.» (Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918-1920) / упоряд. В. Кавунник. Київ, 2017. С.284)

³⁶⁴ Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. Dresden, 1925. S.182

³⁶⁵ Подану ситуацію можна пояснити непристосованістю штурмових підрозділів до місцевих умов. Зазвичай, вони мали діяти за підтримки артилерійського вогню. За умов браку гармат (котрі цілими батареями відправляли на Захід) такі підрозділи частково втрачали свою доцільність. (Drury I. German stormtrooper 1914-1918 / ed. L. Johnson. London, 1995. P. 55. Ланник Л. После Российской империи. Санкт-Петербург, 2020. С. 82-86)

відступила після інтенсивної стрілянини»³⁶⁶. Отримавши підкріплення у складі однієї роти, німці відновили наступ і почали обходити барикади. Водночас, більшовики продовжували обстріл училища. Але спроба подальшого штурму наштовхнулася на вогонь супротивника і частина більшовиків «розбіглася»³⁶⁷. Під загрозою оточення, більшовики відступили із селища. Серед втрат німецьких військ: один загиблий і чотири поранених штурмової роти та 12 поранених в самому училищі³⁶⁸.

Згадаємо ще одну акцію, котра відбулася між обома згаданими наступами. 16 серпня було здійснена напад на село Перетин, котре знаходилося між двома прикордонними містечками – Клинцями і Червоною горою (на захід від Стародуба). Як зазначалося у звіті Державної варти, наступ був здійснений «матросами Перетина»³⁶⁹. На нашу думку, мова йдеться про Перетинський партизанський загін, котрий до липня входив у склад 1-го полку імені Леніна³⁷⁰. Як зазначав учасник формування Сергій Ісаченко, майже весь склад полку становили роти «добровольців, червоних партизанів»³⁷¹. Нами вже велася мова про особливості таких підрозділів: проблема з постійним контролем, прив'язаність до рідних місць. Цей чинник підтверджує і сам Сергій Ісаченко: «Нам відомо було, що в окупованих місцевостях німецькі загони знущаються над населенням...це хвилювало наших вояків, які здебільшого були всі українці...Вони, палаюючи помстою, рвалися до бою й не раз хотіли були заскочити за цю «демаркаційну лінію»...»³⁷². Один із творців

³⁶⁶ «Der Angriff wurde vom Jagdkommando unter Lt. Puppi tofer nach scharfem Feuergefecht zurückgewiesen» (Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. Dresden, 1925. S.182)

³⁶⁷ «разбежалась» (Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918-1920) / упоряд. В. Кавунник. Київ, 2017. С.284)

³⁶⁸ Черниговская земская газета. 1918. № 77-78. 5 октября. С. 7

Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. Dresden, 1925. S.182

³⁶⁹ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.79. Арк.114

³⁷⁰ Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни / редкол. А. Левенко та ін. Чернігів, 1958. С. 86

³⁷¹ Ісаченко С. 1-й революційний полк ім. тов. Леніна. *Летопись революции*. 1928. №2 С.56

³⁷² Там само. С.56

загонів «завіси», Володимир Єгор'єв, вказував наступне: «Вони, на свій страх і ризик, формували загони, знищували прикордонні знаки та вбивали ворогів»³⁷³. Тож не дивно, що частина підрозділів, по переміщенні полку на боротьбу з Чехословацьким корпусом, фактично дезертувала з його складу. Серед них був і місцевий Перетинський партизанський загін під командуванням Володимира Соломенного.

Отже, 16 серпня «після відходу з Петрівської Буди німецької роти на з'єднання з батальйоном, на квартиру району варті здійснено матросами Перетина за підтримки місцевих більшовиків напад»³⁷⁴. Бачимо вже знайомий випадок з використанням місцевих жителів у якості розвідників. Адже напад здійснюється відразу після виходу німецької роти. В той час загін місцевої Державної варті займався збором сіна поза містечком³⁷⁵. На цьому моменті на них здійснили напад більшовицький загін у кількості 100 чоловік³⁷⁶. Перестрілюючись, варта змушена була відступити до штабу. Будівля була відразу оточена більшовиками і місцевими населенням і піддана стрілецькому вогню. За ним пішов подальший штурм. Варта вимушена була здатися³⁷⁷. На поміч оточеним була відправлена німецька штурмова рота, підкріплена декількома піхотними взводами³⁷⁸. На підході до селища німецький підрозділ вступив в перестрілку з більшовиками. В наслідку перестрілки Перетин був спалений. Переслідуючи супротивника, німці відразу увійшли в сусідню Петровську Буду. По нетривалому вогневому контакті вони змусили більшовиків відступити. При цьому було спалено 2\3 селища. Про більшовицькі чи німецькі втрати даних не знайдено. Відомо, що під час бою

³⁷³ «Они, за свой риск и страх, формировали отрядики, уничтожали пограничные знаки и подстреливали врагов» (Егорьев В. Из жизни Западной завесы. Гражданская война, 1918-1921. Москва, 1928. С. 240)

³⁷⁴ «после ухода из Петровской Буды германской роты..на соединенія з батальйоном, квартиру района варты совершено матросами Перетина при поддержке местных большевиков...нападеніе» (ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.79. Арк.114)

³⁷⁵ Снытко Э. Воспоминания В. С. Талюко как исторический источник. IV Тихановские чтения. Брянск, 2015. С.95

³⁷⁶ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.79. Арк.114

³⁷⁷ Там само. Арк.114

³⁷⁸ Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. Dresden, 1925. S.181

місцевий підрозділ Державної варти втратив 4 службовців: один був вбитий під час перестрілки, інший – захоплений і розстріляний, як і два працівника прислуги. Також було розкрадено весь інвентар місцевого відділу і забрано одного коня³⁷⁹. Такі ж дані надають службовці 106-го ландверного полку³⁸⁰.

Попри недосягнення поставлених цілей, не всі об'єднання мали невдачі. Повернемось до Новгород - Сіверського угруповування. Після невдалої переправи Трубчевський батальйон Тимофія Черняка сконцентрувався в районі поселень Очкине, Кренидовка, Мефедівка (на північ від Біринського лісу)³⁸¹. 10-го серпня командувачем підрозділу, Тимофієм Черняком, вирішено здійснити ще одну вилазку, переправившись на правий берег Десни³⁸². Перед цим загін здійснив низку організаційних перегруповань. За наказом командувача Новгород - Сіверського угруповування, Михайла Салая, до підрозділу Тимофія Черняка було повернуто роту під командуванням Всеволода Довнар - Запольського, котра брала участь у наступі на Новгород - Сіверськ³⁸³. Було вирішене питання з нестачею амуніції (надано 4000 патронів)³⁸⁴, а також віддано в користування батальйону понад 100 гвинтівок³⁸⁵. Одночасно з підготовкою підрозділу, до місця дислокації прибула сотня Червоного козацтва в кількості двох ескадронів (200 чоловік³⁸⁶) під командуванням Віталія Примакова. Запізнившись на штурм Новгород - Сіверська, ця частина вирішила доєднатися до наступу.

Як згадує Наум Точоний, було вирішено продовжити наступ на Новгород-Сіверськ, проте «обійти верст за 40, переправившись попередньо через Десну»³⁸⁷. Для акції було виділено 300 бійців з 10 кулеметами під

³⁷⁹ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.79. Арк.114

³⁸⁰ Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. Dresden: Baensch, 1925. S.181

³⁸¹ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр. 1188. Арк.15

³⁸² Там само. Арк.16

³⁸³ Там само. Арк.16

³⁸⁴ Там само. Арк.16

³⁸⁵ Там само. Арк.18

³⁸⁶ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1100. Арк.16

³⁸⁷ «обойти за верст за 40, переправившись предварительно через Десну» (Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине. *Летопись революции*, 1926. №2. С. 74.) Ймовірно,

командування Тимофія Черняка та один ескадрон (100 чоловік) з 10 кулеметами під командуванням Віталія Примакова³⁸⁸. Місцем переправи вирішили обрати Рогівку. Причиною цього послужив невдалий досвід переправи у Ленькова і наявність там значних німецьких сил з кулеметами³⁸⁹. 12 серпня з'єднаний загін почав концентруватися поблизу містечка Хильчичі³⁹⁰ (коло Десни). В ніч з 13 на 14 серпня почалася переправа на паромі. Для швидкого пересування, загін здійснював рух на конях. Ймовірно, з'єднанню Тимофія Черняка була надана частина кінного складу сотні. Як зазначав боєць сотні, Йосиф Прошек, один з підрозділів Червоного козацтва здійснював рух на велосипедах³⁹¹.

Невдовзі загін дійшов до Вороб'ївки. За німецькими свідченнями, тут розташовувалася одна з рот 104-го ландверного полку в кількості 70 чоловік³⁹² з одним кулеметом³⁹³. Залишивши весь рухомий склад в прилеглому лісі, партизани та червоні козаки почали концентруватися навколо селища. План був наступним: більша частина сотні і батальйон Тимофія Черняка зосереджувалися по правий бік від села, наступаючи на його фланг та тил³⁹⁴. Решта сотні на чолі з Примаковим, командним складом частини та основним бойовим ядром (що складався з чехів та латишів, у кількості 20-25 чоловік)³⁹⁵

зіграв свою роль місцевий фактор, оскільки Тимофій Черняк народився у Вороб'ївці (Стунгур Г. Герой громадянської війни – Тимофій Черняк. Київ, 1961. С.39)

³⁸⁸ Червонное казачество: воспоминания ветеранов / ред.-сост. Е. Журавлев и М. Жохов. Москва, 1969. С. 73

³⁸⁹ ЦДАГО України. Ф.59 Оп.1. Спр.1188. Арк.17

³⁹⁰ ЦДАГО України. Ф.59 Оп.1. Спр.1100. Арк.20

³⁹¹ ЦДАГО України. Ф.59 Оп.1. Спр.1100. Арк.21. В пам'ятному виданні загадано про велосипедну команду в 100 машин. Про їх походження зазначають автори «Первой червонной» – то були англійські велосипеди, реквізовані в Мурманську (Червонное казачество: 5 лет, 1918-1923: сборник материалов по истории червоного казачества /вступ. Г. Петровского. Харьков, 1923. С.36. Первая червонная (1917-1929 гг.): Сборник / под ред. И. Дубинского и Н. Савко. Москва, 1931. С.144)

³⁹² Planitz K. Das Königlich Sächsisches 3. Husaren-Regiment Nr.20. Bautzen, 1932. S.133

³⁹³ Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине. *Летопись революции*, 1926. №2. С.74, Стунгур Г. Герой громадянської війни – Тимофій Черняк. Київ, 1961. С. 46

³⁹⁴ Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине. *Летопись революции*, 1926. №2. ст.74 ст.74,

³⁹⁵ Частина бійців чехословацького корпусу приєдналася до загону під час відступу з України. (Кобельський Д. Національні підрозділи у формуваннях Червоного козацтва: 1918-1921 рр. Записки історичного факультету. 2016. Вип. 27. С.272) Латиші ймовірно,

мали наступати по центральній дорозі (Додаток 1)³⁹⁶. Таким чином утворювалася напівпідкова, що мала здійснювати удар відразу з трьох сторін: фронту, флангу, тилу. Всі підрозділи, за винятком головної дороги, були прикриті густими полями коноплі³⁹⁷, що досягали «висотою в ріст людини»³⁹⁸.

Інакшою була ситуація у самому селищі. Німецька рота, розташована в його центрі (поблизу монастиря), не створила патрулів на зовнішньому периметрі населеного пункту (тобто, поза Вороб'ївкою)³⁹⁹. За спогадами німецьких комбатантів, в селищі було збудовано «кілька дерев'яних веж. Але вони були непопулярними серед бійців. Вночі з них не було видно нічого. Зате своєю висотою вони становили легку мішень для противника»⁴⁰⁰. Загострення на Західному фронті не оминуло і цю частину. Зі штатного особового складу в 100-120 чоловік⁴⁰¹ в ній лишилося понад 70 бійців⁴⁰². Проте особовий склад частини не можна було назвати новачками. За свідченнями службовців 104-го полку, всі бійці підрозділу мали бойовий досвід на Східному і Західному фронтах⁴⁰³. Крім того, рота комунікувала з прилеглими частинами через лінію телефонного дроту, проведеного до Костобобру⁴⁰⁴.

Як свідчив комбатант 104-го полку, Франц Пфав, один з вартових поблизу казарм помітив незнайомі фігури, що виходили з прилеглого до будівлі

воювали з перших днів творення частини у Харкові, оскільки складали основу кількість робітників місцевих підприємств. (Ковальчук М. Битва двох революцій. Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917 – 1918 рр. Київ, 2015. С. 294) За словами Йосифа Прошека, в сотні було «12-15 латышей, 10 чехов...» (ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1100. Арк.10)

³⁹⁶ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1100. Арк.590

³⁹⁷ Там само. Арк. 22

³⁹⁸ «In diesem schlichen die Banden unbemerkt heran . Zur Begegnung der Gefahr waren hohe Holzwarten gebaut.» (Planitz K. Das Königlich Sächsisches 3. Husaren-Regiment Nr.20. Bautzen, 1932. S.133.)

³⁹⁹ Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. Dresden, 1925. S.47

⁴⁰⁰ «Aber blieben unbeliebt . Sehen konnte man bei Nacht oben nicht viel , dagegen konnte man , da sie sich gegen den Himmel abhoben , leicht gesehen und mit der Kugel herabgeholt werden. So hat niemand dem anderen solche Höhenposten streitig gemacht» (Planitz K. Das Königlich Sächsisches 3. Husaren-Regiment Nr.20. Bautzen: E.E. Bernhardt, 1932. S. 133)

⁴⁰¹ Ланник Л. После Российской империи. Санкт-Петербург, 2020. С.83-84

⁴⁰² Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. Dresden, 1925. S.47

⁴⁰³ Ibid. S.46

⁴⁰⁴ Ibid. S.47

конопляного поля. У відповідь, було здійснено попереджувальний постріл⁴⁰⁵. В той самий час, селище піддалося масованому обстрілу з кулеметів і гвинтівок. Вогонь здійснювався на всьому проміжку, від церкви до окраїн. Одночасно, з конопель та на окремих городах⁴⁰⁶ почали наступати «шість густих ліній ворога»⁴⁰⁷. Німці почали ставати на бойові позиції. Найбільше під вогонь потрапила група, що наступала по дорозі на село. За спогадами Наума Точоного «Німці вже встигли приготуватися: залягли в ланцюг, наїжачились, і тільки ми ступили, так вдарили на нас, обсипавши свинцевим дощем, що ми ледве сіли по коням і дісталися до лісу.»⁴⁰⁸. Частина кінного складу була перебита кулеметним вогнем з місцевої церкви. Спроба повторного наступу групи через конопляне поле нашттовхнулася на «кулеметний вогонь»⁴⁰⁹ з дзвіниці. Тож загін мусив залягти.

Дещо успішнішими були дії правого флангу наступу. Користуючись відволіканням кулеметного вогню і близькістю коноплевих полів до селища, партизани і частина червоних козаків почали обстрілювати ротні казарми, закидуючи їх гранатами:

« - Гранати - у вікна ! - щосили крикнув взводний Ларіон Макієнко. З кількома бійцями він підбіг до попівського будинку і з усього розмаху перший запустив “лимонку” у широке вікно вітальні. Брязкіт розбитого скла. Вибух. Крики.»⁴¹⁰

Схожі спомини мав і Йосиф Прошек: «Бій іде запекло. Козаки воюють за кожен паркан, за кожен будинок. Гранатами пробивають собі шлях»⁴¹¹. Положення німців ускладнювалося ще й тим, що місцеві жителі «точно

⁴⁰⁵ Ibid. S.46

⁴⁰⁶ ЦДАГО України. Ф.5. Оп.1 Спр.59. Арк.91

⁴⁰⁷ «Der Gegner ging in 6 dichten Linien gegen die Kirche vor» (Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. Dresden, 1925. S.46)

⁴⁰⁸ «Немчура уже успела приготовиться: залегла в цепь, оцетинилась, и только мы показались, так ударила в нас, осыпав свинцовым дождем, что мы еле-еле вскачь на лошадях добрались до леса» (Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине. *Летопись революции*, 1926. №2. С. 74)

⁴⁰⁹ «пулеметный огонь» (Там само. С.74)

⁴¹⁰ Стунгур Г. Герой громадянської війни Тимофій Черняк. Київ. 1961. С.47

⁴¹¹ «Бой идёт ожесточенно. Казаки воюют за каждый забор, за каждый домик. Гранатами пробивают себе путь» (ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1100. Арк.23)

вказали бандам місцеві казарми і відкрили двері в призначений час»⁴¹². Одна з місцевих газет свідчила наступне: «Нарешті бандити з криком «ура» увірвалися в квартири, де стали добивати поранених і грабувати німецький фураж.»⁴¹³. Тож частині живих бійців роти прийшлося відступити до самої церкви. У той час, як німецькі казарми підлягали штурму, частині партизанських підрозділів вдалося підійти до церкви і відкрити вогонь по німецькій вогневій точці на дзвіниці⁴¹⁴: «Але не встиг кулеметник взяти навіть прицільний вогонь, як, збитий влучними кулями партизанів, замовк»⁴¹⁵.

Надалі, більшовики почали зжимати кільце навколо основної оборонної позиції німців – церкви. За підтримки рушничного і кулеметного вогню відбулася спроба штурму. Одну із них згадував Йосиф Прошек «Бій йшов навколо церкви... там був штаб німців... у будинок увірвався «Кардаш-секир-башка». Деякі німці хотіли вистрілити в нього, але були вбиті. Четвертий ухилився і пострілом з пістолета вбив Кардаша»⁴¹⁶. Попри відбитий напад, німецьким військам все більше загрожувало оточення. Передавши по телефонному дроту сигнал про допомогу, командир роти скомандував відступити на позицію в конопляному полі під Вороб'ївкою⁴¹⁷. Більшовики почали переслідування роти. Частина німців, що прикривала відступ, вступила у близький бій з червоними козаками: «Зав'язався відчайдушний бій, що відбувався в густій коноплі та вівсі. Зійшлися майже впритул, на відстані 10-

⁴¹² «fie hatten unter Vortäuschung engster Freundschaft den Banden genau die Quartiere der Soldaten bezeichnet und zu bestimmter Stunde die Türen geöffnet» (Planitz K. Das Königlich Sächsische 3. Husaren-Regiment Nr.20. Bautzen, 1932. S.133)

⁴¹³ «Наконец, бандиты с криком «ура», ворвались в квартиры, где стали добивать раненых и грабят германский фураж...» (Черниговская земская газета. 1918. № 65-66. 24 серпня. С.5)

⁴¹⁴ Червонное казачество: воспоминания ветеранов / ред.-сост. Е. Журавлев и М. Жохов. Москва, 1969. С. 73

⁴¹⁵ Стунгур Г. Герой громадянської війни Тимофій Черняк. Київ, 1961. С. 46

⁴¹⁶ «Бой шёл вокруг церкви...там был штаб немцев... в дом ворвался «Кардаш-секир башка». Некоторые немцы хотели выстрелить в него но были убиты. Четвертый увернулся и выстрелом с пистолета убил Кардаша» (ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1100. Арк.24)

⁴¹⁷ Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. Dresden, 1925. S.46-47

15 кроків, так що стали жбурляти один в одного ручні гранати.»⁴¹⁸. Водночас, червоні перейшли в рукопашний бій. Унаслідок чого рота втратила частину особового складу (всіх телефоністів) і змушена була відступити з поля.⁴¹⁹ Попри поразку ар'єгарду, частина німецького підрозділу вийшла на дорогу на Костобобр і розгорнулася в стрілецький ланцюг. Під вогнем роти червоні змушені були відступити. Як потім згадувала німецька сторона: «Німецького піхотинця було тяжко перемогти на відкритому вогневому рубежі»⁴²⁰.

Отримавши сигнал про допомогу з Вороб'ївки, гарнізон Костобобра відправив підкріплення. Воно складалося з ескадрону 20-го драгунського полку, батареї 19-го полку польової артилерії⁴²¹ та однієї з рот 104-го ландверного полку⁴²². По дорозі до села загін з'єднався із залишками відступаючої роти і продовжив свій шлях. Під Вороб'ївкою було розгорнуто артилерійську батарею, котра відразу розпочала вогонь⁴²³. Піхотні частини відразу розгорнулися в стрілецький ланцюг і почали наступ. Проте вогонь артилерії зробив свою справу і до прибуття піхоти більшовики змушені були відступити: «З боку розташування німецьких солдатів почали летіти артилерійські снаряди, і бандити розбіглися та втекли.»⁴²⁴.

⁴¹⁸ «Завязался отчаянный бой, происходивший в густой конопле и овсе. Сошлись почти грудь с грудью, на расстоянии 10-15 шагов, так что стали швырять друг в друга ручные гранаты...» (ЦДАГО України. Ф.5 Оп.1 Спр.59. Арк.91)

⁴¹⁹ Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. Dresden: Vereinigung Ehem. Kameraden, 1925. S.46-47

⁴²⁰ In der Schützen linie des freien Geländes war der deutsche Infanterist schwer zu überwinden (Ibid. S.47)

⁴²¹ Валентин Ланник зазначає, що використання піхотної артилерії в кавалерійських частинах спричинено відводом кінних артилерійських підрозділів на Захід. (Ланник Л. После Российской империи. Санкт-Петербург, 2020. С.82-86)

⁴²² «Die jüngeren Burschen darunter und noch einige ältere Personen mit typischen Verbrechergefichtern, zusammen sieben Personen, wurden als dringend der Beteiligung an dem Ueberfall verdächtig, erschossen. Dabei ließ es sich nicht vermeiden, daß eine große Anzahl von Dorfbewohnern dem Strafvollzug zusehen mußte. Wir durften niemand entlassen, damit die Banden nicht davon erföhren, wie schwach wir in Wirklichkeit waren.» (Planitz K. Das Königlich Sächsische 3. Husaren-Regiment Nr.20. Bautzen, 1932. S.133-134)

⁴²³ Ibid. S.134

⁴²⁴ «Со стороны расположения германских солдат начали лететь артиллерийские снаряды, и бандиты разбежались и скрылись» (Черниговская земская газета. 1918. № 65-66. 24 серпня. С. 4-5)

Бій завершився перемогою німецької сторони. Дані Державної варти і 104-го полку навпочуд збігаються і становлять 16 вбитих і 5-6 поранених німецьких комбатантів⁴²⁵. Серед них один офіцер і декілька унтерофіцерів. З боку більшовиків втратили становили, за даними варти, 59 чоловік і 10 розстріляних жителів Вороб'ївки, попередньо знайдених кінним німецьким патрулем у лісі⁴²⁶. Як згадував Наум Точоний, «майже весь керівний склад був вбитий»⁴²⁷. Серед них: ад'ютант Ганжа, командир сотні Коропець, взводний Чуприна і ординарець Ібрагім Фролов⁴²⁸.

Вартими уваги є подальші дії німецьких військ. Частину селища було спалено німцями у якості покарання, а знайдених у лісі жителів, за спогадами німецьких драгунів, розстріляли за їх «типові кримінальні обличчя» і «підозру в участі нападу»⁴²⁹. Як згадував один із кіннотників гусарського полку, Карл Планіц, «гнів вояків через зраду місцевих жителів був нестримним»⁴³⁰. Таку поведінку пояснює німецький історик Пітер Ліб. Він зазначав, що через неможливість розпізнати більшовиків і звичайних жителів, біль особистих втрат, чутки про жорстокість, а також половинчатість/розпливчасті інструкцій

⁴²⁵ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918-1920) / упоряд. В. Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2017. С.258. Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. Dresden: Vereinigung Ehem. Kameraden, 1925. S.47

⁴²⁶ Planitz K. Das Königlich Sächsisches 3. Husaren-Regiment Nr.20. Bautzen, 1932. S.134

⁴²⁷ «почти весь командный состав был перебит» (Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине. *Летопись революции*, 1926. №2. С.74)

⁴²⁸ Червонное казачество: воспоминания ветеранов / ред.-сост. Е. Журавлев и М. Жохов. Москва, 1969.С.73-74

⁴²⁹ «Wie bereits erwähnt , war allgemeine Weifung erteilt worden , am Bandenkrieg beiteiligte Personen , da sie außerhalb des Kriegsrechtes stünden , zu füfilieren . Wir hatten in den umliegenden Wäldern eine große Menge sich verborgen haltender Einwohner zusamleben . Die jüngeren Burschen darunter und noch einige ältere mit typischen Verbrechergesichtern zusammen sieben Personen , wurden als dringend der Beteiligung an dem Ueberfall verdächtig , erschossen.» (Planitz K. Das Königlich Sächsisches 3. Husaren-Regiment Nr.20. Bautzen, 1932. S.134)

⁴³⁰ «Die Wut der deutschen Soldaten auf die Einwohner ob ihres Verrates war schrankenlos.» (Ibid. S.134)

командування, німецькі частини практикували власні методи дій⁴³¹. І тут головну роль грали не об'єктивні, а суб'єктивні чинники на кшталт персональної помсти.

Останнім протистоянням цього періоду став виступ більшовицьких загонів Гомельського повіту в середині серпня 1918 р. Підрозділи угруповування знаходилися безпосередньо на терені, підконтрольному Українській та Німецькій адміністраціям (що відрізнялося від попередніх сутичок). Таке місцеположення робило більшовиків та решту партій вразливими до діяльності розвідувальних структур Державної варти та німецьких підрозділів. З середини липня почалися затримання окремих посланців з Москви: «11 липня затримано чотирьох агітаторів, які прибули з Москви з документами «революційного штабу»»⁴³². А перед виступом, за спогадами очільника місцевого більшовицького ревкому, Самуїла Хавкіна, «на явці в Центральній лазні по Фельдмаршалській вул. /нині Пролетарській/ були заарештовані кілька наших товаришів»⁴³³. Схожа ситуація не оминула і решти політичних сил. В Речиці арештовано 5-6 есерів/очільників місцевого загону. У результаті, їх повісили⁴³⁴. Низку більшовицьких загонів було ліквідовано збройним способом. В липневому звіті Державної варти зазначалося про знищення загону, що знаходився поблизу нейтральної зони (в Столбуновській волості): «...загін офіцерської сотні та ескадрон із двома ротами німецьких військ оточили банду розбійників...яка стала

⁴³¹ Окупація України 1918 року: Історичний контекст – стан дослідження — економічні та соціальні наслідки / упор. В. Дорнік, С. Карнер. Чернівці: Зелена Буковина, 2009. С. 124-128, 134-135

⁴³² «11 июля задержаны четыре агитатора, прибывшие из Москвы с документами «революционного штаба»» (Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918-1920) / упоряд.: В. Кавунник. Київ, 2017. С.251)

⁴³³ «на явке в Центральной бане по Фельдмаршалской ул. /ныне Пролетарской / были арестованы несколько наших товарищей» (ЦДАГО України. Спр.1427. Ф.59. Оп.1. Арк.13)

⁴³⁴ Там само. Арк.14. Глушаков Ю. Повстанческое движение на Гомельщине в 1918 - январе 1919 гг. и его вожди. «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Москва, 2015. С. 780

відстрілюватися»⁴³⁵. В результаті сутички було вбито 8 партизан і 6 – розстріляно. Решта просочилася через місцеві ліси.

Не можна охарактеризовувати місцевий виступ, як дію одного цілісного угруповування. Радше, як одночасна акція низки загонів різного політичного спрямування. В середині липня відбувся розрив між більшовиками та есерами. Не минуло це і Поліського ревкому, створеного за співробітництва місцевих комуністів (Самуїла Хавкіна) та анархістів (Єфима Майзліна) в травні 1918 р⁴³⁶. Після оприлюднення рішення з'їзду, було вирішено реорганізувати місцеві структури, вивівши з них есерів та анархістів⁴³⁷. Проте фактична ситуація була інакшою. За словами Юрія Глушакова, з підходом німецького війська до Гомеля «Більшість активних більшовиків пішла на Схід, Москву і Самару»⁴³⁸. Головну роль на місцях здійснювали анархісти та есери, що залишилися по відступі більшовиків⁴³⁹. Особливо це було помітно в місцевих селищах: «У багатьох випадках селяни відмовлялися вступати в загони, поки не дізнавалися, що до повстанського ревкому входять есери та анархісти»⁴⁴⁰. Більше того, ці осередки відзначилися постійною активністю. Наприклад, грабували заводи (каси) або реквізували грошові суми у місцевих підприємців⁴⁴¹. Як зазначає історик Валентина Метлицька, цитуючи слова представника Поліського ревкому, Олександра Кузнецована, більшовицький

⁴³⁵ «...отряд офицерской сотни и эскадрон с двумя ротами германских войск окружили банду разбойников...которая стала отстреливаться» (ЦДАВО України. Ф.1216. Оп. 1. Спр.104. Арк.84)

⁴³⁶ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1427.Арк.5

⁴³⁷ ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1427. Арк. 7

⁴³⁸ «большая часть активных большевиков ушла на восток, Москву и Самару» (Глушаков Ю. Повстанческое движение на Гомельщине в 1918 - январе 1919 гг. и его вожди. «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Москва, 2015. С. 777)

⁴³⁹ Там само. С.777

⁴⁴⁰ «Во многих случаях крестьяне отказывались вступать в отряды, пока не узнавали, что в повстанческий ревком входят эсеры и анархисты» (Там само. С.779 – 780)

⁴⁴¹ Там само. С.779. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918-1920) / упоряд. В. Кавунник. Київ, 2017. С.272

осередок «зміг випустити лише одну прокламацію»⁴⁴². Та й сам ревком становив «пасивну масу»⁴⁴³. Деякі його члени мало чим пов'язувалися з місцевими теренами. Наприклад, голова ревкому, Самуїл Хавкін, хоч походив з Рогачева (на півночі Гомельського повіту), проте свою діяльність до 1918 р. проводив у складі Київського комітету РКП(б)⁴⁴⁴.

Тож більшовики вимушено підтримували негласний контакт з забороненими партіями, умовно відносячи їх до радянських підрозділів⁴⁴⁵. Зі свого боку, анархісти і есери хоч і визнавали номінальне керівництво більшовиків, проте залишали за собою право діяти на власний розсуд: «кожен «червоний бойовий командир» часто діяв на власний розсуд та інтерес... Самочинні загони часом перетворювалися в неконтрольні «банди», яких не цікавили ніякі військово-політичні теми»⁴⁴⁶. Даній ситуації сприяли проблеми з комунікацією між підрозділами, згадані в попередній частині дослідження.

Останньою, але не менш важливою особливістю був командирський склад підрозділів. Як зазначав дослідник Валентин Петров «на відміну від України, де військово-бойова робота проводилася переважно через військово-революційні комітети, у Білорусії відповідні функції брали на себе безпосередньо парткоми.»⁴⁴⁷. Через відхід значної кількості військового командного елемента і віддаленість від основних організаційних центрів,

⁴⁴² «камiтэт змог выпусцiць толькi адну пракламацiю» (Мятлiцкая В. На пагранiччы эпох i дзяржаў. Старонкi гiсторыi Гомеля (1917-1918). Гомель, 2021. С.202)

⁴⁴³ «пасiўную масу» (Там само. С.202)

⁴⁴⁴ Там само. С.202

⁴⁴⁵ ЦДАГО Украiны. Ф.59. Оп.1. Спр.1427. Арк. 9-10

⁴⁴⁶ ««чырвоны баявы камандзiр» дзейнiчаў часцей па ўласнаму разуменню i iнтэрэсах... Самачынныя атрады часам пераўтваралiся ў бескантрольныя «банды», якiя ўжо не цікавлiся нейкiмi ваенна-палiтычнымi мэтамi» (Мятлiцкая В. На пагранiччы эпох i дзяржаў. Старонкi гiсторыi Гомеля (1917-1918). Гомель, 2021. С.208)

⁴⁴⁷ «в отличие от Украины, где военно-боевая работа проводилась преимущественно через военно-революционные комитеты, в Белоруссии соответствующие функции брали на себя непосредственно парткомы» (Петров И. Непокорившиеся кайзеровскому нашествию. Москва, 1988. С. 127)

йшла мова про «повсюдної організації у повіті партизанських загонів, що створюються селянами без керівників.»⁴⁴⁸.

Враховуючи цей аспект, не є дивними і варіанти дій місцевих партизанських підрозділів. Ймовірно, політичні керівники усіх наявних партій керувалися власним довоєнним революційним досвідом. Часто це були окремі диверсії або вбивства певних осіб чи груп людей, диверсії на залізницях. Тож, як зазначає історик Юрій Глушаков, бойова діяльність в містах прийняла «форму окремих диверсійних та терористичних актів, а також експропріацій»⁴⁴⁹. А отже, не завжди рахувалася з стратегічною доцільністю.

Перейдемо безпосередньо до подій. В 5-6 числах серпня Поліський ревком отримав від ЦВРК копію наказу Кропив'янського «На штурм!»⁴⁵⁰. На обговоренні в Гомелі відразу розпочалася суперечка. «Активна» частина організації виступала за негайне повстання, у той час як «пасивна» група вважала цю акцію поспішною⁴⁵¹. Врешті - решт, останні, щоб не вступати в конфлікт з ЦВРК, погодилися на майбутню акцію. Було вирішено діяти наступним чином. Повстання мало розпочатися з підриву потяга гомельським загоном. Після вибуху, в усіх містечках і селах Гомельського повіту (особливо, в районі другого за величиною залізничного пункту Речиця), як і в околицях Гомеля, угруповування більшовиків та союзних партій мали взяти владу на місцях. Останнім етапом мав стати сконцентрований наступ усіх збройних загонів на Гомель⁴⁵². Можливо, з метою хоча б якоїсь підготовки особового

⁴⁴⁸ «повсеместной организации в уезде партизанских отрядов, которые создаются крестьянами без руководителей...» (Там само. С.126)

⁴⁴⁹ «форму отдельных диверсионных и террористических актов, а также экспроприаций» (Глушаков Ю. Повстанческое движение на Гомельщине в 1918 - январе 1919 гг. и его вожди. «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Москва, 2015. С. 779)

⁴⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 59. Оп.1. Спр. 1427. Арк.16

⁴⁵¹ Мятліцкая В. На паграніччы эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля (1917-1918). Гомель, 2021. С. 206

⁴⁵² Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Рэчыцкага раёна. в 2 кн. / укл. П.Рабянок. Минск, 1998. Кн.1-я. С. 94. ЦДАГО України. Ф. 59. Оп.1. Спр. 1427. Арк.17

складу, повстання вирішили розпочати, 15 - 16 серпня. Сумарна кількість учасників акції становила до 1500 чоловік при 45 кулеметах⁴⁵³.

Проте не все пішло за планом. 8 серпня розпочали активні дії більшовицькі підрозділи, що знаходилися в наближених до «нейтральної зони» повітах. Вночі загін під командуванням Демидова в кількості 50 чоловік (включаючи доєднаних службовців Брянського розвідувального загону⁴⁵⁴), здійснив напад на варту селища Покоть (в східній частині Гомельського повіту. Зараз – селище Чечерського району). Вони оточили місцеву управу, де знаходився загін Державної варту і відкрили по ній рушничний і кулеметний вогонь. Як зазначалося у звіті Департаменту Державної варту, внаслідок перестрілки загін Державної варту, що складався з 6 чоловік, «вийшли і попрямували до села Федорівки»⁴⁵⁵. При цьому, було поранено штабс - капітана підрозділу, а одного вартового, що не міг пересуватися, захопили більшовики. Згодом його розстріляли. Через 4 дні, 12 серпня, один із загонів червонів в кількості 25 чоловік під командуванням Романа Ковальова, у тому ж районі здійснив напад містечко Столбунь (неподалік від Покоті). Метою акції було вбивство місцевого лісового контролера⁴⁵⁶. На наступний день підрозділи Демидова і Ковальова у кількості 120 чоловік забрали декілька десятків голів «рогатого скота» в Ашкинці. Водночас «Демидов зібрав селян, пропонував їм приєднатися до загону і закликав населення до непокори місцевої влади, вказуючи, що він прибув з метою визволення селян від тяжіння, за його словами, ярма української влади, дарування їм «свобод» та вигнання німців.»⁴⁵⁷. Такі «пропозиції» приєднання чітко описує один із звітів

⁴⁵³ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.104. Арк.189

⁴⁵⁴ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варту та політичної інформації (1918–1922) / упоряд. В. Кавунник. Київ, 2018. С.62

⁴⁵⁵ «вышли и направились в деревню Федоровку» (Там само. С. 38)

⁴⁵⁶ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.89. Арк.18

⁴⁵⁷ «Демидов собрал крестьян, предлагал им присоединиться к отряду и призывал население к неподчинению местной власти, указывая, что он прибыл с целью освобождения крестьян от тяготеющего, по его словам, ига украинской власти, дарования им «свобод» и изгнания немцев.» (Там само. Арк.18)

Державної варти: «Населення в більшій своїй масі відмовляється від зброї і тільки силою та погрозами банди змушують населення брати зброю.»⁴⁵⁸. З іншої сторони, за словами Валентини Метлицької «більшовицькі емісари залучали добровольців – найчастіше з найбідніших селян і колишніх фронтовиків, які не змогли адаптуватися до рутини селянського життя і не забули, що таке зброя в руках.»⁴⁵⁹. Поблизу Акшинки (на північ від Покоті) більшовицький загін зайняв позицію у прилеглих лісах при дорозі. Невдовзі ним обстріляний з кулемету кінний німецький роз'їзд, що направлявся в Акшинку. Проте, пустивши чергу по кіннотникам, більшовики відразу ж відступили, частково заховавшись у лісі: «Демидов обстріляв з кулемета біля села Скачок німецький роз'їзд, що підходив до Акшинки, і зараз же відступив у напрямку до села Носимковичі, а частина його загону зникла в лісі.»⁴⁶⁰.

Через два дні після цього нападу почав втілюватися загальний план акції. З 16 на 17 серпня швидкісний потяг, що прямував з Гомеля на Київ, був підірваний за допомогою підкладеного в колію пірокселинового заряду⁴⁶¹. В результаті було вбито 6 чоловік, а пораненими – така ж кількість. В той же час невідомими без видимих наслідків був обстріляний рухомий склад на залізничній станції Гомеля⁴⁶². Невдовзі виявилось, що основні сили Гомельського загону фактично не є дієздатними. За спогадами Самуїла Хавкіна «Гомель мав всього 40 чоловік бойової дружини, яка виступити не могла...загін Гомельського повіту в 125 чоловік, наполовину озброєний»⁴⁶³. З

⁴⁵⁸ «Население в большей своей массе отказывается от оружия и только силой и угрозами банды заставляют население разбирать оружие» (Там само. Арк.12)

⁴⁵⁹ Метлицька В. Контрабанда, страйки, більшовики... Десять місяців української влади на Поліссі. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/19/153431/> (дата звернення: 14.04.2022)

⁴⁶⁰ «Демидов обстрелял у деревни Скачек из пулемета подходивший к Акшину немецкий разъезд и сейчас же отступил по направлению к деревне Носимковичи, а часть его отряда скрылась в лесу» (ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.89. Арк.18)

⁴⁶¹ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1 Спр.89. Арк.27. ЦДАГО України. Ф. 59. Оп.1. Спр. 1427. Арк.17

⁴⁶² ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.104. Арк.19

⁴⁶³ «Гомель имел всего 40 человек боевой дружины, которая выступить не могла...отряд Гомельського уезда в 125 человек, наполовину вооруженный» (ЦДАГО України. Ф. 59. Оп.1. Спр. 1427. Арк.17.) Недієздатність робітників Гомеля пояснює Валентина Метлицька.

невідомої причини не здійснено підпал німецького збройного складу в Новобілиці⁴⁶⁴. Попри це, у Гомелі вдалося частково підірвати готель «Савой», де були розквартировані німецькі війська. За даними Самуїла Хавкіна, 14 німецьких вояків загинуло⁴⁶⁵. Водночас, трибунал «Чорна рука» під командуванням анархіста Моїсеєнка, замість наступу на передмістя Гомеля, здійснив низку нападів та грабунків місцевих урядовців та жителів⁴⁶⁶. Наприклад, в квартиру місцевого жителя Іоселя Берима «увійшло 6-8 невідомих зловмисників, і, здійснивши грабіж грошей на суму 12035 руб., втекли»⁴⁶⁷. В той самий час, в Новобілиці, з револьвера вбито конвоїра, що вів арештантів⁴⁶⁸. Як зазначав Самуїл Хавкін, по наближенні німців загони більшовиків і анархістів відступили з поза міста⁴⁶⁹. За його словами, більшовицький загін «частиною розбігся, частиною був переловлений, учасники повстання розстріляні або перебувають у в'язницях»⁴⁷⁰.

Невдало закінчилися акції решти пробільшовицьких загонів. Після страти (через повішання) декількох членів командування Речицького загону⁴⁷¹, керувати повстанням в Річицькій волості стали есер Алексєєв і його помічник – Олексій Яковлев-Кострома Під їх командуванням були підрозділи навколо села Горваль⁴⁷². Коли до містечка за провіантом прийшов німецький пост,

На її думку, значна їх частина ще не оговталася від останньої липневої стачки, не кажучи про надану державою надбавку за працю – від 145 до 391 % (Мятліцкая В. На паграніччы эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля (1917-1918). Гомель, 2021. С. 207)

⁴⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 59. Оп.1. Спр. 1427. Арк.17

⁴⁶⁵ Жибарев П. Борьба партизан Белоруссии против немецких захватчиков в 1918 году. *Исторический журнал*. 1942. №5. С.24. ЦДАГО України. Ф. 59 Оп.1 Спр. 1427. Арк.17

⁴⁶⁶ Глушаков Ю. Повстанческое движение на Гомельщине в 1918 - январе 1919 гг. и его вожди. «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Москва, 2015. С. 780. Мятліцкая В. На паграніччы эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля (1917-1918). Гомель, 2021. С.207

⁴⁶⁷ ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.89. Арк.27

⁴⁶⁸ «вошло 6-8 неизвестных злоумышленников, и, произведя грабеж денег на сумму 12035 руб., скрылись» (Там само. Арк. 27)

⁴⁶⁹ ЦДАГО України. Ф. 59. Оп.1. Спр. 1427. Арк.17

⁴⁷⁰ «частью разбежался, частью был переловлен, участники восстания расстреляны или находятся в тюрьмах» (Там само. Арк. 17)

⁴⁷¹ Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Рэчыцкага раёна. в 2 кн. / укл.П.Рабянок. Минск: Беларусь, 1998. Кн.1-я. С.95

⁴⁷² Мятліцкая В. На паграніччы эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля (1917-1918). Гомель, 2021. С. 209

есерівський загін обстріляв його і змусив відступити. За свідченнями більшовиків «були вбиті один офіцер і троє рядових»⁴⁷³. З Горваля загін вирушив до Берегової Слобідки, де роззброїв місцеву Державну варту⁴⁷⁴. За рахунок мобілізації місцевого населення підрозділ поповнився від 60 до 200 чоловік⁴⁷⁵. Попри такий стан справ, загін не продовжив наступ на Речицю – Гомель, а повернулися на власний терен. При наближенні німецької частини до Горваля есери відступили у прилеглі ліси⁴⁷⁶. Тут вони і розпустилися⁴⁷⁷. Проте німецькій варті вдалося зловити Олексія Яковлева-Кострому, котрого відправили етапом у Київ⁴⁷⁸.

В решті волостей ситуація була ненабагато кращою. Більшовицький загін Калинковичів обмежився обстрілом проїжджаючих поїздів⁴⁷⁹, а Мозирський підрозділ Андрія Зубця – нападом на місцеву в'язницю.⁴⁸⁰

По відступу більшовицьких та пробільшовицьких загонів з під Гомеля та Речиці, німці та Державна варта зосередили свою увагу на більшовицьких загонах поблизу нейтральної зони. За даними розвідки, підрозділи під командуванням Демидова і Романа Ковальова знаходилися у містечку Носимковичичі, що прилягало до нейтральної зони. Там знаходилося до 500 піших і кінних більшовиків (загони збільшилися за рахунок селян з селищ Акшинка та Носимковичі) з декількома десятками кулеметів, а також їх штаб.

⁴⁷³ «были убиты немецкий офицер и три солдата» (Жибарев П. Борьба партизан Белоруссии против немецких захватчиков в 1918 году. *Исторический журнал*. 1942. №5. С.24.)

⁴⁷⁴ Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Рэчыцкага раёна. в 2 кн. / укл.П.Рабянок. Минск, 1998. Кн.1-я. С.94-95

⁴⁷⁵ Там само. С.95

⁴⁷⁶ Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Рэчыцкага раёна. в 2 кн. / укл.П.Рабянок. Минск, 1998. Кн.1-я. С.95. Мятліцкая В. На паграніччы эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля (1917-1918). Гомель, 2021. С.209

⁴⁷⁷ Метлицька В. Контрабанда, страйки, більшовики... Десять місяців української влади на Поліссі. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/19/153431/> (дата звернення: 14.04.2022)

⁴⁷⁸ Мятліцкая В. На паграніччы эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля (1917-1918). Гомель, 2021. С. 209

⁴⁷⁹ Борьба за советскую власть в Белоруссии. Сборник документов и материалов. в 2 т. / под ред. А. Азарова, С. Почанина. Минск, 1968. Т.1. С.215

⁴⁸⁰ Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Мазыра і Мазырскага раёна. / уклад.: М. Капач, В. Феранц. Мінск, 1997. С.111

Тож, 21 серпня «була організована спільно з німецькими військами облава, під час якої, в час наближення до Носимковичів, нашим загоном був відкритий рушничний та кулеметний вогонь.»⁴⁸¹. Більшовики, засівши в «будинках і сараях»⁴⁸², також відкрили вогонь у відповідь. В результаті чотирьохгодинної перестрілки низка будівель селища, де знаходилися більшовики, почала горіти. Що, в свою чергу, змусило останніх відступити до «нейтральної зони». Як зазначалося у звіті Державної варти, втрат серед Державної варти та німців немає. Червоні втратили трьох вбитими, шість згорілими у вогні і декількох поранених (відступили з рештою загону). Також більшовики втратили 7 кулеметів, 21 коня, 15 коробок кулеметних стрічок, 59 шашок, дві похідні кухні і канцелярію більшовиків⁴⁸³.

Розгляд поданих боїв дає підстави для наступних тверджень. Тактичний задум був втілений кожною з протиборчих сторін. В тій чи іншій мірі. Попри низку недоліків (нестачу озброєння і зв'язку, спонтанності деяких рішень, якості особового складу, впливу місцевого фактору та політичних чинників) і поразку виступу, деякі тактичні прийоми більшовиків успішно здійснювалися на практиці. За умови кількісної і якісної переваги Німців або Державної варти, більшовики не вступали у відкритий бій, а надавали перевагу відступу чи короткочасовій перестрілці. Руйнувалися засоби комунікації супротивника (телеграфний зв'язок, залізничні шляхи, мости) На менші гарнізони здійснювався безпосередній наступ або блокування усіма наявними підрозділами. При наступі ворога створювалися барикади, облаштовувалися в укріплені пункти будівлі селищ.

Свої особливості мали і небільшовицькі загони. Вони здійснювали самостійні виступи (навіть якщо складали (чи вдавали) частину більшовицького угруповування). Часто їх дії супроводжувалися точковими

⁴⁸¹ «была организована совместно с немецкими войсками облава, которая при приближении к Носимковичам открыла ружейный и пулеметный огонь» (ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.89. Арк.18об)

⁴⁸² «домах, и сараях» (Там само. Арк. 18об)

⁴⁸³ Там само. Арк. 18об

нападами без певної стратегічної мети. А ціллю були пограбування, власні місцеві інтереси чи диверсійна політична діяльність.

Німецькі підрозділи та Державна варта успішно задіювали розвідувальні структури. Низка планів супротивника була розкрита ще до головного наступу, а деякі партизанські формування знайдені і знищені перед або під час повстання. Вдало застосовувалася тактика мобільного кінного резерву. Тактика удаваного оточення супротивника з флангів часто змушувала останнього до відступу. Завдяки дротовому зв'язку і наближеності підрозділів, наступ більшовиків швидко знаходив протидію. Задіювалися і інші нововведення. Укріплювалися ключові точки міст, будувалися окопи. При переслідуванні не розривався вогневий контакт із супротивником. На відміну від більшовицьких з'єднань, заохочувалася ініціатива окремих командирів (випадок з Ямполем). З іншого боку, далася взнаки нестача особового складу в Державній варті. Подекуди частинами німецької армії не облаштовувалися укріплення, не здійснювалася розвідка поза селищами. Військові спеціалізовані частини (штурмові роти) не могли втілити свій потенціал за нестачі артилерійських систем (штурмували укріплення без підтримки), а кінні підрозділи мали залучати арматні загони з ландверу. Прикордонні пости німецьких підрозділів через свою малочисельність зазнавали значних втрат від супротивника.

Висновки

В травні 1918 р. німецькі війська звільнили усю територію Чернігівської губернії від більшовиків. Надалі почався процес перемовин. 10-11 травня поблизу північних повітів цієї адміністративної одиниці протиборчі сторони погодили створення «нейтральної зони». Цей терен мав розмежовувати супротивників, а в його межах не мали перебувати ні більшовики, ні німецькі частини.

«Нейтральна зона» існувала як тимчасова заміна кордону, до затвердження такого на подальших перемовинах. Не було передбачено жодних спільних військових структур, що гарантували б лінію розмежування. А питання майбутніх кордонів натрапляло на взаємні претензії РСФСР та Української Держави.

Захистом північно-східного прикордоння Української Держави займалась Державна варта. Загальний і прикордонний відділи варти контролювали ситуацію на місцях, забезпечувати правопорядок при товарообізі на прикордонні. Діяли вартові райони та участки, міські та сільські сотні. Освідомче і карно-розшукове відділення здійснювали розшук ворожих елементів в прикордонних повітах та у «нейтральній зоні».

Державна варта сформувала дієву розвідувальну структуру, що користувалася декількома різними джерелами інформації: від захоплених в полон більшовиків та місцевих жителів, до мережі власних агентів.

Практичне втілення цієї системи наштовхнулося на низку проблем. Місцевим відділам не вистачало озброєння. Особовий склад варти часто зменшувався через політичні перевірки, невідповідність віку або нестачі коштів. Відчувалися проблеми з рівномірністю розподілу ресурсів. Резервні підрозділи при старостах отримували краще озброєння за штатні частини варти. Мав місце корупційний чинник. Частина озброєння не потрапляла в частини Державної варти, а була продана на «чорному ринку». Поза загальним статутом діяли офіцерські сотні, фінансовані з позабюджетних коштів, часто невідомого походження. З одного боку, це надавало повітовим старостам та

керівникам повітових Державних варт більших можливостей. А з іншого – уникалася відповідальність за певні проступки.

Більшовики не відмовилися від власних претензій на терени України. На прилеглих до «нейтральної зони» територіях вони створили склади озброєння, сформували військові підрозділи. Розбудовували їх структуру досвідчені командири з Москви або ж місцеві ватажки, що брали участь у попередніх боях. В «нейтральній зоні» та підконтрольних Українській державі теренах створено організаційні осередки – ревкоми, а згодом воєнревкоми. Вони підпорядковувалися єдиному центру – ЦВРК. З місцевих жителів та власних агентів в Державній варті вибудовано систему розвідки.

Постачання більшовицьких підрозділів на прикордонній території України було доволі складним. Зброю, продукти доводилось постачати нелегально, через захищену лінію розмежування. Збройні склади не завжди могли в достатній кількості надавати зброю загонам «нейтральної зони». Для отримання штатної кількості підрозділу керівники змушені були вдаватися до примусової мобілізації місцевого населення. Більшовицькі військові з'єднання становили з себе децентралізовану структуру, кожен підрозділ якої залежав від місць своєї дислокації або ж наближеності до основних центрів постачання та комунікації. В умовах наступу нашвидкоруч створювані частини відкидали ротно - батальйону систему і переходили до простішої структури – загонів. В окремих ревкомах, як от в Поліському, не вистачало фахового військового елемента. Та й мотивація загонів була різною: від прихильників більшовиків до залучених примусово і прихильників грабунку.

Окремою силою виступали непідконтрольні більшовикам загоны різних політичних партій (анархістів, есерів) та дезертирів. Перебуваючи у «нейтральній зоні», вони опонували як більшовикам, так і підрозділам Державної варті та німецької армії. Під ширмою політичних гасел вони здійснювали грабунки, вбивства службовців, місцевих жителів. Проте мали низку спільних особливостей з більшовицькими загонами: забезпечення на місцях (котрий частіше був схожий на грабїж) і залежність від місцевого

мобілізованого ресурсу. Різниця між цими групами рідко коли враховувалася Державною вартою. Всі ворожі підрозділи в межах "нейтральної зони" мали один термін – «більшовики».

Апробована війнами німецька військова структура адаптувалася до місцевих умов. Створено власну систему розвідки, базовану на оплачуваних послугах місцевих жителів та найманих агентів. Наявні військові підрозділи розподілялися за важливістю того чи іншого населеного пункту. Особлива увага надавалася найбільш мобільним частинам - кавалерійським полкам.

На логістику Східного фронту впливала зруйнованість довоєнної інфраструктури, інакші місцеві вимоги (особливо, до ширини колій), менша залізнична мережа (у порівнянні з німецькою) та відсутність рішень командування. В таких умовах кожен німецький підрозділ адаптувався по своєму, починаючи від оплати товарів і закінчуючи реквізиціями окремих сіл. Масштаби теренів Української держави не були співмірними з наявною кількістю німецьких частин. В окремих містечках не вистачало особового складу або такого взагалі не було. На Західний фронт відправлено частину бійців. Схожа проблема постала в артилерійських полках аж до рівня батарей. У підсумку зменшилась бойова і кількісна потужність підрозділів.

Наприкінці липня – на початку серпня розпочалися перші масштабні бої підрозділів Державної варти і німецьких військ проти більшовиків і пробільшовицьких сил. А протягом 8 - 21 серпня задля підтримки виступу Миколи Кропив'янського у Ніжині, більшовицькі загони здійснили сконцентрований наступ на низку прикордонних міст та селищ: Крупець, Новгород-Сіверський, Шостку, Ямпіль, Вороб'ївку, Гомель та Стародуб.

Усі зіткнення завершилися поразкою більшовиків. Проте кожна з протиборчих сторін частково або повністю втілила власний тактичний задум. У боях під Студенком, Хохлівкою, П'ятовськом, Ямполем підрозділи варти та німецьких військ вдало застосували обхідні флангові удари. Навіть за більшої кількості вогневих засобів, більшовики відступали, побоюючись загрози оточення і втрати зв'язку з тилловими базами. До таких маневрів німці залучали

кавалерійські частини. Це пришвидшувало хід бою та надавало підрозділам Української держави та Німеччини більшої мобільності. Не меншу роль відігравали німецька та українська артилерія. Під Хохлівкою та Крупцем остання знищувала опорні пункти супротивника, а в бою поблизу Новгород - Сіверська відрізала шляхи сполучення окремих частин та змушувала нападника до відступу.

Карно-розшуковий відділ варти та розвідка німецьких частин виправдовували свою діяльність. Вони розвідали та донесли до совго командування плани більшовицького наступу та ліквідували низку організаційних центрів повстання.

У Новгород-Сіверському, Вороб'ївці та Ямполі зведено систему оборонних укріплень. Укріплені пункти міської інфраструктури (залізничні станції) та система передміських окопів ставали передовою лінією оборони місцевих гарнізонів. А кулеметні точки на дзвіницях церков населених пунктів зупиняли наступ передових загонів більшовиків. Важливу роль відіграла комунікація за допомогою телефонного дроту, а також мала дистанція між окремими гарнізонами. На прикладі сутички під Ямполем бачимо застосування принципу «Auftragstaktik», тобто концепції децентралізованого командування, вперше впровадженої в учбовому уставі німецької імператорської армії 1888 року.

За нестачі особового складу і матеріальної частини погіршувалося становище наступаючих підрозділів або оборонців окремих селищ. Під П'ятовськом штурмові роти німецьких військ не змогли втілити свій потенціал і були зупинені рушничним і кулеметним вогнем. Причиною цього була відсутність артилерійських частин. Під Вороб'ївкою ескадрон 20-го драгунського полку мав залучати артилерійські частини зі складу піхоти за відсутності таких в своєму складі. В Покоті та Перетині малі підрозділи Державної варти (4-6 бійців) не мали можливості тривалого протистояння окремим загонам більшовиків. А окремі пости німецьких полків (чисельністю до 10-15 чоловік) зазнавали втрат і відступали перед більш чисельним

супротивником. Впливала і певна недооцінка більшовиків з боку командування групи «Айхгорн-Київ». Не в кожному населеному пункті існувала власна розвідувальна структура чи система патрулів та вартових. Прикладом цього може слугувати поразка роти 104-го полку в Вороб'ївці.

Більшовики успішно втілили низку власних тактичних прийомів. Нечисельні німецькі та українські гарнізони оточувалися з усіх сторін, а також позбавлялися засобів зв'язку з сусідніми військами (кабелів, телеграфних стовпів). Цьому слугує епізод з сутичками поблизу Ямполя або П'ятовська. Таким чином гарнізон відступав чи здавався або був заблокований у власних діях. За наявності переважаючого за чисельністю чи озброєнням супротивника (як от під П'ятовськом, Сергієвськом) впроваджувалася тактика активної оборони. Відступаючи, загін залишав окремі застави, що стримували наступ супротивника. В свою чергу, основна маса встигала укріплюватися в тому чи іншому населеному пункті або нападати на інше селище чи місто. В плані оборони більшовики дотримувалися схожих з німцями принципів. В селах вони створювали перешкоди з барикад, а окремі хати чи сараї перелаштовували у вогневі точки. Таким чином супротивник або відходив, або залучав додаткові артилерійські та піхотні частини для штурму.

Звісно, наступальні та оборонні дії більшовиків не були позбавлені власних недоліків. Головним із них було керівництво ЦВРК та окремих ревкомів. Через суперечки з «правим» крилом КП(б)У та намаганням втілити власний план, керівництво ЦВРК керувалося політичною, а не стратегічною доцільністю. Виступ почався значно раніше за запланований час. Таким чином, залишаючи наявні проблеми підрозділів: нестачу особового складу та зброї, поповнення за рахунок немотивованого населення, нестачу централізованого командування на місцях, відсутність повсюдної комунікації між загонами. Політичними методами користувалися очільники Поліського ревкому. За відсутності фахового військового елемента, його загони не стільки вели бойові дії, скільки підривали потяги, нападали на місцевих службовців та чинили експропріації. Важливою проблемою була боротьба з підрозділами

пробільшовицьких партій: есерів та анархістів. Це не тільки позбавляло більшовиків додаткового мобілізаційного ресурсу, але й змушувало залучати військові сили на придушення окремих осередків цих політичних сил (у випадку Стародубського угруповування).

Найбільш коротко можна охарактеризувати загони дезертирів та окремих політичних сил. В розглянутих сутичках (під Студенком, Перетином) їхні напади не мали на меті якийсь стратегічний чи політичний задум. Основною їх ціллю була спроба збагачення або самозабезпечення за рахунок порубіжних теренів. Попри це, такі загони застосовували власні тактичні прийоми. Наприклад, вдало залучали розвідку з місцевих жителів. Під Перетином напад на варту здійснено вже після виходу з селища німецької роти.

Список використаних джерел і літератури:

1. Джерела

1.1 Неопубліковані

- 1) ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.34 (Накази, доповіді про діяльність різних установ)
- 2) ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.35 (Матеріали про зносини з німцями)
- 3) ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.39 (Зносини з Мирною делегацією Оперативного штабу Дієвої армії УНР за 1918 р.)
- 4) ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.40 (Доповіді, огляди військових подій та листування про діяльність війська інтервентів)
- 5) ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.43 (Копії наказів по військовому міністерству, відомості розташування німецько-австро-угорських військ на Україні)
- 6) ЦДАВО України. Ф.1077. Оп.1. Спр.54 (Звіти про стан подій на Харківщині, Полтавщині, Херсонщині та Чернігові)
- 7) ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.78 (Доповідні, донесення Чернігівського губернського старости про партизанський рух)
- 8) ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.79 (Доповідні, донесення та листування губернських старост Київщини, Чернігівщини про партизанський рух)
- 9) ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.89 (Листування з Чернігівським губернським старостою про настрої населення та арешти осіб)
- 10) ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.104 (Донесення, телеграми, повідомлення повітових старост Чернігівської губернії)

- 11) ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.105 (Телеграми, повідомлення, рапорти повітових старост Чернігівської губернії про настрої населення і партизанський рух)
- 12) ЦДАВО України. Ф.1216. Оп.1. Спр.119 (Відозви та наказ військово-революційних комітетів Чернігівщини та Гомельщини...доповідні та листи Чернігівського губернського старости про організацію боротьби з повстанцями)
- 13) ЦДАГО України. Ф.5. Оп.1. Спр.59 (Перепечатки матеріалів по історії боротьби за Советську владу на Україні)
- 14) ЦДАГО України. Ф.5. Оп.1. Спр.106 (Перепечатки документів о політиці австро-германських окупантів на Україні)
- 15) ЦДАГО України. Ф.5. Оп.1. Спр.146 (Перепечатки телеграмм, донесень, воззваний і других матеріалів о розложенні австро-германських окупаційних військ)
- 16) ЦДАГО України. Ф.5. Оп.1. Спр.151 (Перепечатки матеріалів о діяльності органів Советської влади на території нейтральної зони)
- 17) ЦДАГО України. Ф.5. Оп.1. Спр.100 (Перепечатки документів о боротьбі трудящихся України за Советську владу проти гайдамаків і німецьких окупантів)
- 18) ЦДАГО України. Ф.5. Оп.1. Спр. 200 (Фото-знімок. Советський і германський часовий маркер на демаркаційній у г. Орши)
- 19) ЦДАГО України. Ф.5. Оп. 1. Спр. 384. (Рукопис Олекси Лесняка о громадянській війні – «Новгород – Северці»)
- 20) ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.4 (О боротьбі за установлення Советської влади на Чернігівщині в 1917-1920 гг.)
- 21) ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.247 (О революційній роботі в містах Бежице, Брянське)
- 22) ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1100 (О створенні і бойових діях отрядів Червоного казачества)

- 23) ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1137 (Борьба за Советскую власть на Черниговщине)
- 24) ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1188 (О создании партизанских отрядов, объединений, боевых операциях под командованием В. Н. Боженко)
- 25) ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1256 (О создании Совета рабочих, крестьянских и казачьих депутатов, об организации отрядов Красной гвардии, Веркиевского ревкома)
- 26) ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр. 1427 (Об истории Гомельско-Полесской организации большевиков в период немецко-гетманской оккупации)
- 27) Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Generalkommando XXII. Res.Korps. Bd. 12 Akt 6. Ic№3785 (Heeresgruppe Eichhorn)
- 28) Bayerisches Hauptstaatsarchiv, KA, KD, Landw.-Div., Bd.12, Akt 6, №4993 (Heeresgruppe Eichhorn)
- 29) Bundesarchiv-Militärarchiv. PH 6-II/18. Bl. 5 (Lagekarten der Ukraine mit Einzeichnungen der Truppenteile)

1.2 Опубліковані

- 1) Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918–1922) / упоряд. В. Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2018. 612 с.
- 2) Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918-1920) / упоряд. В. Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2017. 336 с.
- 3) Ауссем В. К истории повстанчества на Украине. *Летопись революции*. 1926. №5. С. 7-21
- 4) Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і

громадянської війни / редкол. А. Левенко та ін. Чернігів: Облвидав, 1958. 308 с.

5) Борьба за советскую власть в Белоруссии. Сборник документов и материалов. В 2 т. / под ред. А. Азарова, С. Почанина. Минск: Беларусь, 1968. Т.1. 604 с.

6) Борьба трудящихся Орловской губернии за установление советской власти / редкол. М. Дзюба. Орел: Орловская правда, 1957. 356 с.

7) Егорьев В. Из жизни Западной завесы. Гражданская война, 1918-1921, 1928. С. 231-245

8) Ісаченко С. 1-й революційний полк ім. тов. Леніна. *Летопись революции*. 1928. №2. С. 55-58

9) Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. документів і матеріалів / упоряд.: О. І. Лупадін, та ін. Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1999. 368 с.

10) Мірошніченко О. Глухів в українській революції (події 1917–1918 рр. за спогадами В. Бурятинського). Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. 2015. Вип. 8. С. 257-264

11) Мірошніченко О. Глухівщина у період 1917–1919 років за спогадами Василя Романовича Ковальчука. Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. 2016. Вип.9. С. 453-458

12) Мірошніченко О. Спогади О. М. Бочарникова про революційні події у місті Глухові у 1917–1919 рр. *Соборний Майдан*. 2019. №5. С. 4-6

13) Октябрь на Брянщине. Сборник документов и воспоминаний / под ред. А. Иванюты. Брянск: Брянский рабочий, 1957. 251 с.

14) Первая червонная (1917-1929 гг.): Сборник / под ред. И. Дубинского и Н. Савко. Москва: Госвоениздат, 1931. 191 с.

15) Петриковський С. В «нейтральній зоні» влітку 1918 року. Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. Київ: 1958. С. 159-172

16) Романченко Ю. З партизанського руху в «невтральній зоні». *Летопись революции*, 1929. № 5-6. С. 217-226

- 17) Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине. *Летопись революции*, 1926. №2. С. 60-78
- 18) Украина — 1918. Взгляд из Германии / пер. с нем. и комм. Л. Ланник. Москва: Посев, 2018. 336 с.
- 19) Червонное казачество: воспоминания ветеранов / Ред.-сост. Е. Журавлев и М. Жохов. Москва: Воениздат, 1969. 256 с.
- 20) Червоное казачество: 5 лет, 1918-1923: сборник материалов по истории червоного казачества /вступ. ст. Г. И. Петровского. Харьков: Путь просвещения, 1923. 310 с.
- 21) Fritsche M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 106. Dresden: Baensch, 1925. 224 s.
- 22) Pfaff F. Das Kgl. Sächs. Landw.-Inf.-Regiment Nr. 104. Dresden: Vereinigung Ehem. Kameraden, 1925. 71 s.
- 23) Planitz K. Das Königlich Sächsisches 3. Husaren-Regiment Nr.20. Bautzen: E.E. Bernhardt, 1932. 215 s.
- 24) Romstedt M. Das Kgl. Sächs. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 133. Dresden: Verl. der Buchdr. der Wilhelm-und-Bertha-v.-Baensch-Stiftung. 1924. 191 s.
- 25) Sauer W. Das Königlich Sächsisches Grenadier-Landwehr-Regiment Nr.100. Dresden: Baensch-Stiftung, 1923. 135 s.
- 26) Stockhausen H. Geschichte des Landwehr-Infanterie-Regiments Nr.39. Berlin: Selbstverlag, 1929. 622 s.

1.3 Періодика

- 1) Черниговская земская газета. 1918. № 57-58. 9 августа. С. 3
- 2) Черниговская земская газета. 1918. № 61-62. 23 августа. С. 4
- 3) Черниговская земская газета. 1918. № 65-66. 24 августа. С. 4-5
- 4) Черниговская земская газета. 1918. № 77-78. 5 октября. С. 7

1.4 Джерела в електронному форматі

- 1) По следам Богунского полка. Список личного состава. URL: <http://www.radimich.narod.ru/history2.htm> (дата звернення: 15.04.2022)
- 2) Transport - Sicherung. URL: <https://digitalcollections.smu.edu/digital/collection/ea/id/370/rec/19> (дата звернення: 15.04.2022)

2. Література

2.1 Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій

- 1) Балковий П. Війна без флангів. Київ: Наукова думка, 1966. 312 с.
- 2) Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / під ред. В. Лободаєва. Харків: КСД, 2017. 400 с.
- 3) Війна під час миру. Збройні конфлікти в Європі після Першої світової війни 1917–1923 / під ред. Р. Гарварта, Дж. Хорна. Київ: Laugus, 2020. 292 с.
- 4) Глушаков Ю. Революция умерла! Да здравствует революция! Анархизм в Беларуси (1902 - 1927). Москва: ШИСС, 2015. 171 с.
- 5) Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. Київ: Крок, 2019. 626 с.
- 6) Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Москва: РОССПЭН, 2010. 136 с.
- 7) Каминский В. Выпускники Николаевской Академии Генерального Штаба на службе в Красной Армии. Санкт-Петербург: Алетейя, 2011. 734 с.
- 8) Ковальчук М. Битва двох революцій. Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917 – 1918 рр. Київ, 2015. 608 с.
- 9) Ланник Л. После Российской империи. Санкт-Петербург: Евразия, 2020. 528 с.
- 10) Мараєв В. Україна, 1918: Хроніка. Харків: Фоліо, 2020. 295 с.
- 11) Мятлицкая В. На паграніччы эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля (1917-1918). Гомель: Гомель: Барк, 2021. 224 с.

- 12) Народження країни. Від краю до держави. Назва, символіка, територія і кордони України / під заг. редакцією С. Скліяра - Харків: КСД, 2016. 348 с.
- 13) Окупація України 1918 року: Історичний контекст – стан дослідження — економічні та соціальні наслідки / упор. В. Дорнік, С. Карнер. Чернівці: Зелена Буковина, 2009. 205 с.
- 14) Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Калінкавіцкага раёна /рэд.-укл. В. Р. Феранц. Мінск: Ураджай, 1999. 798 с.
- 15) Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Мазыра і Мазырскага раёна. / уклад.: М. Капач, В. Феранц. Мінск: Мастацкая літаратура, 1997. 574 с.
- 16) Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Рэчыцкага раёна. У 2 кн. / укл. П. Рабянок. Мінск: Беларусь, 1998. Кн.1-я. 503 с.
- 17) Петров И. Непокорившиеся кайзеровскому нашествию. Москва: Наука, 1988. 207 с.
- 18) Посадский А. Зелёное движение в Гражданской войне в России. Крестьянский фронт между красными и белыми. 1918-1922 гг. Москва: Центрполиграф, 2018. 319 с.
- 19) Прокопенко Н. Боевые эпизоды партизанской борьбы на Украине в 1918 году. Саратов: ОГИЗ, 1942. 27 с.
- 20) Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 320 с.
- 21) Соловьев Ю. Афонина армия. Брянск: Новый проект, 2020. 379 с.
- 22) Стрекалов И. Создание войск завесы (февраль-май 1918 года). Исторический очерк. Москва: МГУЛ, 2001. 28 с.
- 23) Стунгур Г. Герой громадянської війни Тимофій Черняк. Київ: Госполитиздат УРСР. 1961. 136 с.
- 24) Тинченко Я. Війська ясновельможного пана гетьмана. Київ: Темпора, 2014. 152 с.
- 25) Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році. Харків: Вид-во ХДУ ім. О.М. Горького, 1959. 104 с.

- 26) Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / упоряд. В. Дорнік. Київ: Ніка-Центр, 2015. 512 с.
- 27) Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» / під ред. Г. Єфіменка. Харків: КСД, 2017. 352 с.
- 28) Чериковер И. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. В 7 Т. / вступ. С. Дубнова. Москва: Директ-медиа, 2015. Т.1. 352 с.
- 29) Athanassiou P. Armies in Southern Russia 1918–19. Oxford: Osprey Publishing, 2021. 48 p.
- 30) Drury I. German stormtrooper 1914-1918 / ed. L. Johnson. London: Osprey Publishing, 1995. 64 p.
- 31) Liulevicius V. War land on the Eastern front. Culture, national identity, and german occupation in World war 1. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 320 p.
- 32) Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. Warszawa: DiG, 2000. 330 st.
- 33) Militarismus gegen Sowjetmacht 1917 bis 1919. Das Fiasko der 1. antisowjetischen Aggression des deutschen Militarismus. / Autorenkollektiv des Instituts für Deutsche Militärgeschichte. Berlin: Deutscher Militärverlag, 1967. 303 s.

2.2 Статті

- 1) Божко О. Повстанська армія України (осінь 1918 р.): створення, організаційна структура, склад. Український історичний журнал. 2009. №4. С. 107-129
- 2) Глушаков Ю. Повстанческое движение на Гомельщине в 1918 - январе 1919 гг. и его вожди. «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Москва, 2015. С. 776-784
- 3) Емельянов В. Нотатки про Ніжинське повстання червоних партизан: передісторія, історія, доля учасників. Ніжинська старовина, 2008. Вип.6. С. 5-20

- 4) Еткіна І. Земельне питання в Чернігівській губернії за часів Української держави гетьмана Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.). Література та культура Полісся: зб. наук. пр. 2005. Вип. 29. С. 152–159
- 5) Еткіна І. Політична свідомість селянства Чернігівської губернії під час Української революції 1917–1921 рр. Проблеми вивчення історії Української революції 1917 - 1921 рр. 2012. №7. С. 148-162
- 6) Еткіна І. Реалізація аграрної політики Гетьманату П. Скоропадського в Чернігівській губернії. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2011. Вип. 18. С. 256-264
- 7) Жибарев П. Борьба партизан Белоруссии против немецких захватчиков в 1918 году. *Исторический журнал*. 1942. №5. С. 19-26
- 8) Іллічов С. Автопанцирні формування Армії Української держави. Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка». 2007. № 584. С.120-125
- 9) Кобельський Д. Національні підрозділи у формуваннях Червоного козацтва: 1918-1921 рр. Записки історичного факультету. 2016. Вип. 27. С.268-279
- 10) Ланник Л. Германская интервенция на западных окраинах России в 1918 г. (на примере Брянщины). *Россия и современный мир*. №3. 2020. С. 23-37
- 11) Метлицька В. Тимчасова німецька окупація та її вплив на долю східного Білоруського Полісся (березень 1918 — січень 1919 рр.). *Україна та Німеччина: міждержавні відносини: збірник наукових праць*. Київ, 2018. С. 286-295.
- 12) Оселедец А. Особенности формирования сухопутных вооружённых отрядов моряков в конце 1917 – начале 1918 гг. Ойкумена. Регионоведческие исследования. 2012. №2 (21). С. 52-59
- 13) Попов І. Селянській рух опору аграрній політиці гетьмана П. Скоропадського та окупаційній владі на Чернігівщині (квітень-листопад 1918 р.). *Сіверянський літопис*. 2009. №5. С. 18-31

14) Снытко Э. Воспоминания В.С. Талюко как исторический источник. IV Тихановские чтения. Брянск, 2015. С. 90-99

15) Шельгин Я. Партизанская борьба с гетьманщиной и австро-венгерской оккупацией. Летопись революции. 1928. № 6. С. 61-101

3. Рукописи

1) Божко О. Формування та бойовий шлях 1 і 2-ї українських радянських дивізій (вересень 1918-червень 1919 рр.): дис...канд.іст.наук: 07.00.02 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ: КНУ, 1994. 308 с.

2) Кляченков Е. Опозиционная деятельность социалистов и анархистов на территории Орловской и Брянской губерний (октябрь 1917 г. - вторая половина 1920-х годов): дис. ... канд.ист.наук: 07.00.02 / Брянский государственный университет имени академика И.Г.Петровского. Брянск: Брянский государственный университет, 2014. 247 с.

4. Електронні ресурси

1) Земанек А. Кириєвський В. Битва за Шостку 1918 року. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/06/2/152540/> (дата звернення: 15.04.2022)

2) Ланник В. Первая германская оккупация на Брянщине, 1918 г. URL: <https://history.jes.su/s207987840017730-2-1/> (дата звернення: 15.04.2022)

3) Метлицька В. Контрабанда, страйки, більшовики... Десять місяців української влади на Поліссі. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/19/153431/> (дата звернення: 14.04.2022)

4) Пилипенко В. Ніжин. Серпневі дні 1918-го. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/07/23/159877/> (дата звернення: 15.04.2022)

5) Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень - грудень 1918 р.). URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/709/7/> (дата звернення: 15.04.2022)

6) Трубчевск в годы Первой мировой войны. URL: http://bibltrib.narod.ru/index/trubchevsk_v_gody_pervoj_mirovoj_vojny/0-106 (дата звернення: 18.04.2022).

Додатки

Додаток 1

План наступу на Вороб'ївку з щоденника бійця сотні Червоного козацтва, Йосифа Прошека

1 – Вороб'ївка

4 – місце сутички з ар'єгардом відступаючої роти німців

3,5 – місце сховку коней та інших пересувних засобів

6 – командний склад та частина сотні Червоного козацтва в складі латишів, чехів (до 30 чоловік)

7 – батальйон Тимофія Черняка та частина сотні Червоного козацтва.

Джерело:

ЦДАГО України. Ф.59. Оп.1. Спр.1100. Арк.59

Додаток 2

Вартові німецького та більшовицького постів на демаркаційній лінії поблизу Орші.

Джерело:

ЦДАГО України. Ф.5. Оп.1. Спр.200. Арк.1

Подяка:

- 1) Науковому керівнику **Віталію Скальському** за допомогу в пошуку матеріалу в іноземних бібліотеках, редакції і рекомендаціях до цього тексту і загалом за 3 роки співпраці.
- 2) **Ользі Алексич** за надання полкових щоденників німецьких частин, а також частини німецької історіографії, присвяченої нашій тематиці.
- 3) **Дмитру Кобельському** та **Андрію Здорову** за підказки в пошуку архівного матеріалу та спогадів по Червоному козацтву
- 4) **Пітеру Лібу** за надання архівного матеріалу по низці німецьких частин
- 5) **Валентині Метлицькій** за новітню історіографію по Гомельському повіту в 1918 р.
- 6) **Леонтію Ланніку** за обговорення проблематики теми, пошук і надання декотрих полкових щоденників німецьких підрозділів.
- 7) Колегам по курсу, **Богдану Пецюху** та **Олі Красінько**, за допомогу в пошуку матеріалу по історії Гомельського повіту в 1918 р. та надання ідей для роздумів.
- 8) **Максиму Майорову** за картографічну допомогу в пошуку дислокації окремих німецьких підрозділів.
- 9) **Ігорю Роздобудько** за пошук матеріалу з історії Стародубщини в 1918 р.